

शाश्वत, सहभागी वन-व्यवस्थापनाचे
प्रवेशद्वार

ग्रामवन

भारतीय वन अधिनियम १९२७,
कलम २८ खालील
प्रस्तावित नियमांच्या मसुद्यासह

जीवन वाचवा

मोहन हिराबाई हिरालाल
वृक्षमित्र
चंद्रपूर / गडचिरोली

शाश्वत, सहभागी वन-व्यवस्थापनाचे

प्रवेशद्वार

ग्रामवन

भारतीय वन अधिनियम १९२७,

कलम २८ खालील

प्रस्तावित नियमांच्या मसुद्यासह

मोहन हिराबाई हिरालाल

वृक्षमित्र

चंद्रपूर / गडचिरोली

अनुक्रम :

- * भारतातील वन-व्यवस्थापनाचा इतिहास --- ७
- * जे. एफ्. एम्. व त्यापलीकडे जाण्याची आवश्यकता --- ११
- * ग्रामवन म्हणजे काय ? --- १४
- * वन-व्यवस्थापन : एक आढावा --- १८
- * ग्रामसमाज वन नियमावली : एक मसुदा --- ३२

परिशिष्ट :

- * भारताच्या जंगलांचे राखणदार
मार्क पॉफेनबर्गर --- ४८
- * ओरिसातील सामुदायिक वन-व्यवस्थापन
मनोज पटनाईक --- ६१
- * ग्रामवन : सामुदायिक वन-व्यवस्थापनाला
कायद्याचा आधार
तसनीम अहमद --- ६८

अनिल अगरवालला -

जो अजूनही आमच्यात आहे -
आमच्या विचारात आणि कामात.
तो आम्हाला सोडून गेलेला नाही;

खरे म्हणजे तो आमच्या जास्त जवळ आला आहे.
जेथे कुठे तळागाळातल्या लोकांची ताकद वाढवण्याचा
प्रयास सुरू आहे,

तेथे त्याचे अस्तित्व आम्हाला जाणवते - - -

प्रस्तावना

भारतात जिथे वन क्षेत्र जास्त आहे तिथेच आदिवासी मोठ्या प्रमाणात राहतात. तिथेच गरीबीचे प्रमाणही मोठे आहे. वनात व वनाजवळ राहणारे आदिवासी व अन्य गरीब लोकही जगण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात वनावर अवलंबून आहेत. दुसरीकडे, शाश्वत विकासासाठी वनांचे सुयोग्य व्यवस्थापन होणे ही काळाची गरज आहे.

केवळ सरकार, त्याचे कायदे व वन विभाग यांच्याद्वारे वनांचे संरक्षण व सुयोग्य व्यवस्थापन शक्य नाही हे लक्षात घेऊन अनेक राज्यांत संयुक्त वन-व्यवस्थापनाचा (जे. एफ्. एम्.) कार्यक्रम प्रामुख्याने अपगत, अवनत वन-जमिनीवर (on degraded, denuded forest land) सुरू करण्यात आला. त्याचा एक दशकाचा अनुभव आज आपल्याला शिकण्यासाठी उपलब्ध आहे. तो लक्षात घेता या सर्व संदर्भात भारतीय वन अधिनियमातील 'ग्रामवन' तरतुदीचा सकारात्मक उपयोग न करून शासनाने मोठी चूक केली असेच म्हणावे लागेल. राजकीय इच्छाशक्तीच्या अभावासोबतच प्रशासनाची उदासीनता व स्वयंसेवी संस्था आणि लोकांचे अज्ञान हे सुद्धा त्यासाठी तितकेच जबाबदार आहे हेही मान्यच करावे लागेल.

जे. एफ्. एम्. कार्यक्रमातील त्रुटी दूर करण्याच्या विधायक दृष्टिकोनातून तुलनात्मक अभ्यास करताना श्री. तसनीम अहमद, भा.व.से. (I.F.S) सारख्या ज्येष्ठ वन-अधिकारी व हाडाच्या शिक्षकाने आमचा भारतीय वन अधिनियमातील 'ग्रामवन' तरतुदीशी परिचय करून दिला. त्याकरिता आम्ही त्यांचे सदैव ऋणी आहोत. त्यांचा या विषयावरील एक लेख या पुस्तिकेत दिला आहे.

सेंटर फॉर इकॉलॉजिकल सायन्सेस, इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑफ सायन्स, बंगलोर चे प्रा. माधव गाडगीळ, इंडियन लॉ स्कूल ऑफ इंडिया युनिव्हर्सिटी, बंगलोर चे प्रा. एम. के. रमेश व वृक्षमित्र तर्फे मी मिळून आम्ही दि. १२ व १३ जानेवारी २००२ रोजी 'Village Forest : an old provision in I.F.A. 1927 in new context' या विषयावर एक कार्यशाळा बंगलोर येथे संयुक्तपणे आयोजित केली होती. देशातील अनेक गणमान्य अभ्यासक व कार्यकर्ते त्यात सहभागी झाले होते. प्रसिद्ध संशोधक इतिहासकार डॉ. रामचंद्र गुहा यांनी

विषयाची मांडणी केली. त्यावर झालेल्या चर्चेतून अधिक स्पष्टता होऊन उत्साह वाढला. नवी दिल्ली येथे दि. ५ ऑक्टोबर २००२ रोजी कल्पवृक्ष, पुणे च्या नीमा पाठक, आर. सी. डी. सी., भुवनेश्वर चे श्री. मनोज पटनाईक व वृक्षमित्र तर्फे मी मिळून दिल्लीच्या सोसायटी फॉर प्रमोशन ऑफ वेस्टलँड्स डेव्हलपमेंट च्या मदतीने याच विषयावर आणखी एका कार्यशाळेचे आयोजन केले. या कार्यशाळेत अन्य मान्यवरांसोबतच डॉ. एन्. सी. सक्सेना, भूतपूर्व वरिष्ठ आय. ए. एस. अधिकारी व या विषयाच्या कृतिशील गाढ्या अभ्यासक श्रीमती मधु सरिन, चंडीगढ हे सुद्धा सहभागी झाले होते. या दोन्ही कार्यशाळांतून आम्हाला खूप शिकायला मिळाले याचा कृतज्ञतापूर्वक उल्लेख करणे आवश्यक आहे. बंगलोर कार्यशाळेत ठरल्याप्रमाणे श्री. मनोज पटनाईक यांनी ग्रामवन नियमावलीचा एक मसुदा तयार केला. त्याला पूरक मांडणी प्रा. एम्. के. रमेश यांनी केली. या दोन्ही मसुद्यांचा खूप उपयोग मला या पुस्तिकेत दिलेला मसुदा तयार करताना झाला.

या पुस्तिकेत दिलेला ग्रामवन नियमावलीचा मसुदा विचारार्थ आहे हे नमूद करायला हवे. आपण सगळ्यांनी त्यात दुरुस्त्या कराव्या, भर टाकावी व त्याला अधिकाधिक सुयोग्य बनवण्याकरता आपले योगदान द्यावे असे अपेक्षित आहे.

मार्क पॉफेनबर्गर यांनी सोसायटी फॉर प्रमोशन ऑफ वेस्टलँड्स डेव्हलपमेंट, नवी दिल्ली येथे १९९५ मध्ये दिलेल्या एका भाषणाचा काही भाग व मनोज पटनाईक यांचा कम्युनिटी फॉरस्ट्री पत्रिकेतील एक लेख यांचासुद्धा या पुस्तिकेत समावेश केला आहे. त्यांचाही मी अत्यंत आभारी आहे.

आमचे मित्र व 'साम्ययोग'चे संपादक डॉ. पराग चोळकर यांची ही पुस्तिका तयार करण्याच्या कामात - संकल्पना, भाषांतर, संपादकीय संस्कारापासून तर प्रूफ-रीडिंगपर्यंतच्या सर्वच कामात बहुमोल मदत झाली आहे. त्यांच्या सहकार्याकरिता आम्ही ऋणी आहोत.

या पुस्तिकेच्या पहिल्या आवृत्तीचे चांगले स्वागत झाले. अल्पावधीतच दुसरी आवृत्ती प्रकाशित होत आहे. आशा आहे की ही पुस्तिका सरकार व प्रशासन, अभ्यासक व कार्यकर्ते - सर्वानाच उपयोगी ठरेल. आपल्या सूचना व दुरुस्त्यांचे सदैव स्वागत आहे.

- मोहन हिराबाई हिरालाल

भारतातील वन-व्यवस्थापनाचा इतिहास

१. ब्रिटिश-पूर्व काळ.

२. ब्रिटिश काळ.

३. स्वातंत्र्योत्तर काळ

१. ब्रिटिश-पूर्व काळ - वसाहतवादी इंग्रजी साम्राज्याच्या पूर्वीचा काळ.

२. ब्रिटिश काळ - गुलामीचा काळ

२.१ वन विभाग व वन कायदा बनण्याच्या आधीचा - १८६४ पूर्वीचा काळ.

परंपरागत हक्कांसह, परंपरागत पद्धतीने वनांची व्यवस्था.

२.२ वन विभाग व वन कायदा बनल्यानंतरचा काळ.

१८६४ - वन विभागाची स्थापना. भारताच्या प्रथम इन्स्पेक्टर जनरल ऑफ फॉरेस्ट ची नेमणूक. सर्वेक्षण, चिन्हीकरण, वृक्ष-व्यवस्थापनाच्या प्रयत्नांची सुरुवात. लोकांच्या परंपरागत व नैसर्गिक मानवी हक्कांचा संकोच.

१८६५ - पहिला भारतीय वन अधिनियम. तीन प्रकारच्या वनांची तरतूद - राखीव वन (रिझर्व्हड फॉरेस्ट), संरक्षित वन (प्रोटेक्टेड फॉरेस्ट) व ग्रामवन (व्हिलेज फॉरेस्ट). (ग्रामवन तरतुदीची अंमलबजावणी नाही.)

१८७८ - सुधारित भारतीय वन अधिनियम - आधीची तीन प्रकारच्या वनांची - राखीव वन, संरक्षित वन व ग्रामवन - तरतूद कायम. (ग्रामवन तरतुदीची अंमलबजावणी नाही.)

१८९४ - पहिली भारतीय वननीती

१९१४-१८ - पहिले महायुद्ध. मोठ्या प्रमाणात जंगलांची तोड.

१९२२-२४ - जुन्या मुंबई प्रांतामध्ये शासकीय आदेशाने पंचायत.

१९२७ - आज अस्तित्वात असलेल्या भारतीय वन अधिनियमाला मंजुरी.

वनांचे तीन प्रकार कायम - राखीव वन, संरक्षित वन व ग्रामवन. (ग्रामवन तरतुदीची अंमलबजावणी अद्यापही नाही.)

१९२७-३१ - कुमाऊँ व गढवालमध्ये जन-असंतोषाचा भडका. वन पंचायतींना डिस्ट्रीक्ट शेड्युल्ड ॲक्ट १८७४ अंतर्गत 'कुमाऊँ के पंचायती जंगलात के नियम १९३१' बनवून कायदेशीर मान्यता.

१९३९-४५ - दुसरे महायुद्ध. पुन्हा मोठ्या प्रमाणात जंगलतोड.

३. स्वातंत्र्योत्तर काळ - प्रातिनिधिक सांसदीय लोकशाहीचा काळ.

१९५० - जमीनदारी नष्ट करण्याचा कायदा. जंगल-जमीन सरकारजमा करण्याआधी मोठ्या प्रमाणात जंगलतोड.

१९५२ - स्वतंत्र भारताची पहिली वननीती. आर्थिक विकासासाठी राष्ट्रीय गरजा पूर्ण करण्याचे उद्दिष्ट.

१९५०-७० - कायदेशीर व बेकायदेशीरपणे व्यापारिक कारणांसाठी मोठ्या प्रमाणात वन-दोहन झाल्यामुळे वनांचे अपगत व अवनतीकरण. शिवाय लोकांच्या व पाळीव जनावरांच्या गरजांचा वाढता दबाव.

१९७०-७५ - संयुक्त वन-व्यवस्थापन (जे. एफ. एम्.) चा आराबारी, पश्चिम बंगाल येथे प्राथमिक प्रयोग.

१९७६ - भारतीय वन अधिनियम १९२७ मधील 'ग्रामवन' तरतुदीअंतर्गत पहिल्यांदा नियम - 'उ.प्र. वन-पंचायत नियमावली १९७६.'

१९७६-८० - चिपको आंदोलन, उत्तरांचल (उ.प्र) व 'अप्पिको' आंदोलन (कर्नाटक).

१९७६ - राष्ट्रीय कृषी आयोगाच्या अहवालात, सरकारी वने फक्त इमारती लाकडांसाठी (टिम्बरकरता) ठेवावीत व लोकांची जगण्याची गरज भागविण्यासाठी गावांतील वनेतर सार्वजनिक किंवा खाजगी जमिनीचा वापर करावा असे सुचविण्यात आले.

१९७६-१९८८ - वर उल्लेखित अहवालाने प्रभावित होऊन परदेशी

पैशाच्या मदतीने मोठ्या प्रमाणात वनेतर जमिनीवर 'सामाजिक वनीकरण' करून वनांवरील लोक व पाळीव जनावरे यांचा बोझा कमी करण्याचा असफल प्रयत्न करण्यात आला.

१९८५ - ओरिसा ग्रामवन नियमावली १९८५ मुख्यतः सामाजिक वनीकरण कार्यक्रमाची गरज लक्षात घेऊन, पण भारतीय वन अधिनियम १९२७ मधील कलम २८ (ग्रामवन) चा उपयोग करून बनविण्यात आली.

१९७०-१९९० - ओरिसा राज्यात मोठ्या प्रमाणात स्वयंप्रेरित ग्रामसमाजांद्वारे वनसंरक्षण व वन-व्यवस्थापनाचे काम सुरू. वन विभागाचे सहकार्य नाही.

१९८०-८१ - भारत सरकारने तयार केलेल्या वन विधेयकाच्या (फॉरेस्ट बील १९८० च्या) मसुद्याला, तो लोकविरोधी व अंतिमतः पर्यावरण व देशहिताच्याही विरोधी असल्यामुळे, तीव्र विरोध. बहुसंख्य स्वयंसेवी संस्था, जनसंघटना व अभ्यासक एकत्रित येऊन देश-पातळीवर अत्यंत प्रभावी कार्य. एरवी मतभेद असणाऱ्या लोकांनी वन-संबंधित एका सहमतीच्या मुद्यावर एकत्रित येऊन एक वर्ष यशस्वीपणे काम करण्याचे उत्तम उदाहरण. शासनाला संसदेत असे लोकविरोधी फॉरेस्ट बील आणण्यापासून रोखण्यात जन-आंदोलन यशस्वी.

१९८५-८६ - वेगाने नष्ट होणाऱ्या वनांची जी माहिती उपग्रहांद्वारे प्राप्त झाली, त्यामुळे देशाला धोक्याची सूचना मिळाली.

१९८८ - नवी भारतीय वननीती, जिच्यात जीवनाला आधारभूत परिसर व्यवस्थेचे संरक्षण व ग्रामीण भागातील लोकांच्या व आदिवासींच्या जीवनावश्यक गरजा भागविण्याला राजस्वप्राप्ती (रेव्हेन्यू)पेक्षा जास्त व प्राधान्याने महत्त्व देण्यात आले.

१९९० - भारत सरकार चे सर्व सरकारांना जे.एफ्.एम्. संबंधी योजना/कार्यक्रम बनवून त्यांची अंमलबजावणी करण्याकरता पत्र.

१९९४ - भारतीय वन अधिनियम १९२७ च्या जागी नवीन कायद्याचा मसुदा

- वन विधेयक (फॉरेस्ट बील) १९९४. आरक्षित वन ग्रामवन करता येणार नाही, असा बदल. अनेक लोकविरोधी तरतुदी. स्वयंसेवी संस्था, जनसंघटना व अभ्यासकांचा पुन्हा विरोध.

१९९५ - सहभागी प्रक्रियेतून 'लोकांचे वन विधेयक १९९५' (पीपल्स फॉरेस्ट बील) चा मसुदा तयार. शासनाने संसदेत विधेयक आणले नाही.

१९९०-२००० - अनेक राज्यांत जे.एफ्.एम्.चे शासकीय निर्णय (जी.आर) व त्यांच्या अंमलबजावणीचा अनुभव. मुख्यतः जागतिक बँक किंवा तत्सम आंतरराष्ट्रीय आर्थिक संस्थांच्या मदतीने राबविलेला सरकारी कार्यक्रम.

२००० - फॉरेस्ट डेव्हलपमेंट एजन्सी डी.आर.डी.ए.च्या धर्तीवर वन विभागामार्फत बनवून पर्यावरण व वन मंत्रालय, भारत सरकार च्या सर्व योजना त्याद्वारे, नवव्या पंचवार्षिक योजनेत काही निवडक गावांत आणि दहाव्या पंचवार्षिक योजनेत सर्व गावांत, राबविण्याकरिता 'समन्वित ग्राम-वनीकरण समृद्धी योजना.'

२००१ - भारत सरकारतर्फे जे. एफ्. एम्. संबंधी मूल्यांकन व बदलासाठी मार्गदर्शक तत्वे : * चांगल्या वनातही कार्यक्रम राबविण्याची आवश्यकता * जे.एफ्.एम्.ला कायद्याचा आधार आवश्यक * महिलांचा सहभाग वाढविण्यासाठी प्रयत्न * वाद व भांडणे मिटविण्यासाठी सर्व पातळ्यांवर कायमस्वरूपी रचना इ.

जे. एफ्. एम्. व त्यापलीकडे जाण्याची आवश्यकता

भारत सरकारने जे. एफ्. एम्. चा निर्णय घेऊन राज्य सरकारवर अंमलबजावणीचा दबाव निर्माण करण्यामागे व राज्यांनी तो स्वीकारण्यामागे खालील मुख्य तीन कारणे स्पष्ट दिसतात -

१. किती मोठ्या प्रमाणात व वेगाने वने नष्ट होत आहेत याची माहिती उपग्रहाद्वारे प्राप्त झाल्यामुळे आलेली जाग; बसलेला धक्का; व वाटलेली भीती.

२. मोठ्या प्रमाणात विदेशी पैसे मिळवून राबविलेल्या सामाजिक वनीकरण कार्यक्रमाचे अपयश.

३. जागतिक बँक व तत्सम अन्य आंतरराष्ट्रीय सावकारांनी आर्थिक दिवाळखोरीकडे निघालेल्या सरकारांवर कर्जासाठी लादलेल्या अटीमधील लोकांना वन-व्यवस्थापनात सहभागी करून घेण्याची आग्रही अट.

वरील कारणांमुळे दबाव असला तरी त्यासोबतच देशातील सुट्या-सुट्या व्यक्तींच्या प्रतिनिधींची सांसदीय राज्यपद्धती व तिची नोकरशाही असलेली वन विभागाची मोठ्या जमीनदारासारखी रचना यांचा असलेला अंतर्विरोध, यातून शासकीय पातळीवर चांगली वने वगळून फक्त अपगत व अवनत वन-जमिनीवर जे.एफ्.एम्. कार्यक्रम राबवला गेला, आणि लोक-सहभागाने तो राबवितानाही सर्व अंतिम अधिकार व वर्चस्व वन-अधिकारी व कर्मचारी यांच्याच हातात राहतील अशा पद्धतीने राबविला गेला.

लोकांचे दुबळेपण हे याला पूरक ठरले. ज्याच्यातून लोकशक्तीचे प्रभावी प्रगटीकरण होईल अशा पायाभूत ग्रामसमाजाचा अभाव, लोकांची जबाबदारी स्वीकारायची अनिच्छा, कोणीतरी आपल्यासाठी करावे ही भावना व आपल्या प्रतिनिधींचे सरकार काहीतरी नक्कीच करेल ही आशा, हे सुद्धा त्यासाठी तितकेच जबाबदार आहेत.

जे.एफ्.एम्. मुळे देश-पातळीवर एक गोष्ट मात्र खूप फायद्याची झाली.

७३ वी घटना-दुरुस्ती व अनुसूचित क्षेत्राकरता पंचायत राज कायद्यात दुरुस्ती यांच्यानंतरही शिल्लक राहिलेली एक कोंडी वन-संरक्षण व व्यवस्थापनापुरती तरी सुटली. पायाभूत समाज-पातळीवर लोकांच्या सहभागाने जिथे खरोखर काम शक्य आहे असे युनिट कोणते ? या प्रश्नाचे उत्तर 'ग्रामसभा' असे देताना पंचायत राज ने 'ग्रामपंचायतीतील सर्व मतदारांची सभा' अशी व्याख्या तर केली, पण एकतर ग्रामपंचायती मोठ्या लोकसंख्येच्या ठेवल्या, व दुसरे म्हणजे निर्णय घेण्याचे सर्व अधिकार (सत्ता) बहुमताने निवडून आलेल्या प्रतिनिधींच्याच हातात ठेवले. कोणत्या का कारणाने होईना, लोकांना खरोखर सहभागी करून घ्यायचे असेल तर ते युनिट आजच्या ग्रामपंचायती हे नसेल, ते त्याखालील २०० ते ५०० लोकसंख्येचे घटक राजस्व गाव, मोहल्ला, टोला, वाडा हेच असेल, हे जे. एफ्. एम्. च्या अनुभवातून स्पष्ट झाले आहे. तसेच प्रातिनिधिक ग्राम-पंचायतीसारख्या रचनेऐवजी गावातील सर्व कुटुंबांतील प्रतिनिधींची मिळून बनलेली वन-संरक्षण समितीची रचना खऱ्या ग्रामसभेच्या दिशेने जाणारी आहे. पण त्यात एकच प्रतिनिधी म्हंटला तर फक्त पुरुषच येतात; हा दोष दूर करून सम प्रमाणात महिलांचा सहभाग होऊ शकेल अशी रचना आवश्यक आहे.

वन ज्या लोकांच्या जगण्याचा व विकासाचा आधार आहे ते लोकच त्या वनाचे खरोखर संरक्षण व सुयोग्य शाश्वत व्यवस्थापन करू शकतात, आणि वन विभाग किंवा शासनाची भूमिका अशा लोकांच्या संदर्भात मालक किंवा पोलिसाची नव्हे, तर उत्प्रेरकाची (Facilitator ची), मदतगार मित्राची असावी, हे मान्य असेल तर तसे होण्यास पंचायत राज व जे.एफ्.एम्.ची आजची रचना व कार्यपद्धती उपयोगी नाही, हेही लक्षात घेण्यास वेळ लागणार नाही. पंचायत राज च्या पुढे जाण्याकरता अनेक राज्यांत असलेले ग्रामदान अधिनियम (उदा. राजस्थान, महाराष्ट्र इ.) उपयोगी आहेत. त्यांतून लहान गावाची, निर्णय घेण्याकरता सक्षम अशी छोटी ग्रामसभा अस्तित्वात येऊ शकते. तसेच, जे.एफ्. एम्. च्या पुढे, वरील दिशेने जाण्याकरता भारतीय वन अधिनियमातील ग्रामवन ही तरतूद उपयोगी आहे. कायद्यातील सुयोग्य तरतुदीसोबत नियमही सुयोग्य असतील तरच हे शक्य आहे; अन्यथा नाही.

'राखेल तो चाखेल' या तत्त्वाची स्थापना किमान सैद्धांतिक पातळीवर

१. हाक हाण्ड्य महामा

स्वीकार हा जे.एफ्. एम्. चा आणखी एक लाभ. हे टिकून पुढे जायचे असेल तर 'जो जास्त राखेल तो जास्त चाखेल' व 'जो कमी राखेल तो कमी चाखेल' याची प्रचीती लोकांना आली पाहिजे. तरच त्यांना जास्त जबाबदारी स्वीकारण्याची प्रेरणा मिळेल. अन्यथा जो राखत नाही तो सुद्धा तेवढेच चाखू शकतो असाच अनुभव राहिल्यास लोकांनी तरी कां राखावे ? आजच्या जे.एफ्.एम्. च्या रचनेत लोकांना जबाबदारी स्वीकारण्याची पुरेशी संधीच नाही. निर्णय कुणीतरी दुसरेच घेतील व लोक मात्र जबाबदार राहतील हे कसे बरे शक्य आहे ? सर्वच एकदम बदलून जाईल असे नाही, पण किमान जिथे लोक समाज म्हणून संपूर्ण जबाबदारी स्वीकारण्यास तयार आहेत अशी खात्री पटेल तिथे तरी शासन व वन विभागाने रचना व कार्यपद्धतीत बदल करणे ही काळाची गरज आहे. निर्णयाची संपूर्ण जबाबदारी ग्रामसमाजाकडे देऊन उत्प्रेरक व सहयोगी मित्र या भूमिकेतून केलेल्या कामातूनच हळूहळू अधिक स्पष्टता होत जाईल. असे काम प्रत्यक्ष सुरू होण्याकरता नियम कसे असतील, किंवा असावेत, हा कळीचा मुद्दा आहे.

ग्रामवन म्हणजे काय ?

राज्यव्यवस्थेचा आधारभूत सामाजिक-राजकीय घटक म्हणून सर्व-सहमतीने निर्णय घेणाऱ्या ग्रामसभेचे महत्त्व आता लोकांच्या लक्षात येऊ लागले आहे. अशी ग्रामसभा बनण्याच्या दिशेने वाटचाल करण्याकरिता गावसमाजाला संधी देणारी कायद्यातील तरतूद म्हणून ग्रामदानाचे जे महत्त्व आहे तेच वन-व्यवस्थापनाच्या बाबतीत ग्रामवनाचे आहे. भारतीय वन अधिनियम १९२७ मध्ये असलेली 'ग्रामवन' तरतूद फार पूर्वीपासून असली तरी आधी इंग्रजी साम्राज्य आणि नंतर भारत सरकार व त्याच्या वन खात्याने त्याकडे संपूर्ण दुर्लक्ष केले. १९८८ च्या भारतीय वननीतीने वनात व वनाजवळ राहणाऱ्या लोकांच्या जीवनावश्यक गरजा पूर्ण करण्याला सर्वोच्च प्राधान्य दिलेले आहे. १९९२ च्या 'ग्रामीणांच्या सहभागातून वन-व्यवस्थापन' (जे.एफ.एम्.) या शासकीय निर्णयात तर, लोक-सहभागाशिवाय फक्त शासनाचे कायदे व त्याचा वन-विभाग वनाचे सुयोग्य व्यवस्थापन करू शकणार नाहीत असा कबुलीजबाबच देऊन टाकला आहे. हा शासकीय निर्णय त्या दिशेने उचललेले एक पाऊल म्हणून महत्त्वाचा असला तरी त्यात बऱ्याच त्रुटी आहेत. गाव-समाजांवर संपूर्ण विश्वास टाकून त्यांना जबाबदारी पार पाडण्याची पूर्ण संधी न देणे, तसेच त्याला कायद्याच्या रचनेचा आधार नसणे, या दोन मोठ्या त्रुटी गेल्या आठ वर्षांच्या अनुभवाने लक्षात आल्या आहेत. या दोन्ही त्रुटी ग्रामवन तरतुदीच्या अंमलबजावणीमुळे दूर होऊ शकतात. तरतूद जुनीच असली तरी नव्या संदर्भात आज ती महत्त्वाची बनली आहे.

ग्रामवन म्हणजे राज्य सरकारने कायद्याने रीतसर गठित करून ग्रामीण समाजाकडे हस्तांतरित केलेले वन होय. ग्रामवनाकरता भारतीय वन अधिनियमाच्या प्रकरण ३ मधील कलम २८ मध्ये तरतूद आहे. गावाला लागून असलेले वन - मग ते संरक्षित किंवा आरक्षित वन असले तरी - ग्रामवन करता येते. या तरतुदीनुसार त्या वन-जमिनीवरील सरकारचे अधिकार राज्य सरकारास कोणत्याही ग्रामीण समाजाकडे अभिहस्तांकित करता येतात. ग्रामवन होताच वन-उत्पादने गोळा करणे, चराई किंवा लाकूड तोडण्याचे गावकऱ्यांचे हक्क,

दुसऱ्यांच्या मालमत्तेवर असलेले त्यांचे हक्क असे न राहता, गावाला कायद्याने हस्तांतरित केलेल्या मालमत्तेच्या उपभोगाचे अधिकार बनतात.

भारतीय वन अधिनियमांतर्गत आरक्षित वन बनविण्याची जी प्रक्रिया आहे, अगदी तीच ग्रामवनासाठीही आहे. फक्त शेवटी हे आरक्षित वन राज्य शासनाने कलम २८ उपकलम (१) अनुसार, ज्या गावकऱ्यांना लाभ द्यायचा आहे त्यांच्या गावाला, औपचारिक आदेश काढून हस्तांतरित करायचे आहे. आज अस्तित्वात असलेले आरक्षित वा संरक्षित वन किंवा 'ग्रामीणांच्या सहभागातून वन-व्यवस्थापन' योजनेंतर्गत गावाला दिलेले वनही अशा प्रकारे ग्रामवन बनवून गावाला हस्तांतरित करता येते. गावकऱ्यांच्या अधिकार-पूर्तीसाठीच ग्रामवन बनवायचे असल्याने अशा प्रकरणी हक्कांचा बंदोबस्त करणे अधिक सोपे होईल. जनावरांची संख्या, चराईची पद्धत, वनाचे व्यवस्थापन कसे करावे, कोणती व किती झाडे कापावीत, झुडपांचे किंवा लहान लाकडांचे किती क्षेत्र दरवर्षी साफ करावे, हे कोण व कसे ठरविणार, गाव-समितीची कर्तव्ये काय असतील, वन विभाग कसे सहकार्य करेल, इत्यादी मुद्यांचा समावेश कलम २८ च्या उपकलम (२) अनुसार करावयाच्या नियमांमध्ये करता येतो. महाराष्ट्र राज्य शासनाच्या वन अधिनियमात 'ग्रामवना'ची तरतूद असली तरी, शासनाने त्याकरता नियम बनविण्याचे काम अजून केलेले नाही. त्यामुळे हे नियम बनविण्याचे कामही नव्याने लोकसहभागाने करणे शक्य आहे.

ग्रामवन झाल्यास त्या क्षेत्रातील संपूर्ण वनोत्पादनाचे व वनाच्या चराईचे अधिकार त्या गावसमाजाला प्राप्त होतात. प्रत्येक गावकऱ्याला लाभाचे समान वाटप कसे होईल, याची काळजी गावसमाजाने घ्यायची आहे. जर काही अतिरिक्त वनोत्पादन विक्रीकरता उपलब्ध झाले तर त्यापासून मिळणारे उत्पन्न गावहिताच्या कामात किंवा एखाद्या सार्वजनिक उद्दिष्टाकरताच खर्च करण्यात यावे, अशी तरतूदही करता येणे शक्य आहे. ग्रामवन बनवून आरक्षित वनही गावाला हस्तांतरित करण्यामागची संकल्पना, लोकांनी त्याचा खाजगी मालमत्ता समजून मन मानेल तसा दुरुपयोग करून ते नष्ट करावे अशी नसून त्यांनी ते वन संपूर्ण गावसमाजाच्या हितासाठी बाळगून त्याचे सुयोग्य व्यवस्थापन करावे अशी आहे. गावसमाजाने अधिकारांचा दुरुपयोग केल्यास ते ग्रामवन रद्द करण्याचाही

अधिकार या तरतुदीनुसार राज्य शासनाला आहे.

भारताचे पहिले इन्स्पेक्टर जनरल ऑफ फॉरेस्ट श्री. डेट्रीच ब्रॅन्डीस यांचा आग्रह व प्रयत्न यामुळेच भारतीय वन अधिनियमात आरक्षित व संरक्षित वनाच्या बरोबरीने 'ग्रामवना'ची तरतूद करण्यात आली. भारतीय वन-व्यवस्थापनाचा पाया रचणारे पितामह म्हणून वन-अधिकारी आजही त्यांचे नाव घेतात, पण त्याच वेळेला त्यांनी वैज्ञानिक वन-व्यवस्थापनाकरता आग्रहाने घडवून आणलेल्या ग्रामवन तरतुदीची अंमलबजावणी करण्याचे मात्र टाळतात, हे दुर्दैवच म्हणावे लागेल ! दुसरीकडे, स्वतःच्याच कायद्याची अंमलबजावणी इतकी वर्षे न करण्याचे महापाप शासन सातत्याने करित आहे. आता लोकांनी व त्यांच्यासोबत काम करणाऱ्या स्वयंसेवी संस्थांनीच याकरता पुढाकार घेण्याची आवश्यकता आहे. ही कायद्याच्या अंमलबजावणीची बाब असल्याने न्यायसंस्थेचा पाठिंबाही लोकाभिक्रमाला मिळू शकेल.

ग्रामवनासंबंधी भारतीय वन अधिनियमातील तरतूद

प्रकरण ३

ग्रामवनाबाबत

कलम २८. ग्रामवने वनविणे - (१) (राज्य शासनाला) राखीव वन म्हणून वनविण्यात आलेल्या कोणत्याही जमिनीच्या संबंधातील किंवा त्या जमिनीवरील सरकारचे अधिकार कोणत्याही ग्रामीण समाजाकडे अभिहस्तांकित करून देता येतील, आणि तसेच अशा प्रकारे अभिहस्तांकित करून दिलेले अधिकार रद्द करता येतील. अशारितीने अभिहस्तांकित करून दिलेल्या सर्व वनांना ग्रामवने असे म्हणावे.

(२) (राज्य शासनाला) अशा ग्रामवनांची व्यवस्था ठेवण्याच्या कामाचे नियमन करण्यासाठी आणि ज्या समाजाकडे अशा प्रकारचे अधिकार अभिहस्तांकित करून देण्यात आले असतील त्या समाजास ज्या शर्तीवर इमारती लाकडे किंवा इतर वन-उत्पादन किंवा गुरांसाठी कुरण यांचा पुरवठा करण्यात येईल त्या शर्ती विहित करण्यासाठी, तसेच अशा वनांचे संरक्षण व संवर्धन करण्यासंबंधी त्यांची कर्तव्ये विहित करण्यासाठी नियम करण्याचा अधिकार आहे.

(३) राखीव वनासंबंधी या अधिनियमाचे सर्व उपबंध (अशा रितीने केलेल्या नियमांशी ते जेथवर विसंगत नसतील तेथवर) ग्रामवनास लागू होतील.

महाराष्ट्रात अंमलात असलेल्या भारतीय वन अधिनियम १९२७ मधील तरतुदी

ग्रामवने वनविणे - (१) जी कोणतीही जमीन राखीव वन म्हणून वनविण्यात आली असेल किंवा ज्या कोणत्याही जमिनीस संरक्षित वन म्हणून संबोधण्यात येत असेल, त्या कोणत्याही जमिनीच्या संबंधातील किंवा त्या जमिनीवरील सरकारचे अधिकार राज्य सरकारास कोणत्याही ग्रामीण समाजाकडे किंवा मुंबई ग्रामपंचायत अधिनियम, १९५८ अन्वये स्थापन करण्यात आलेल्या कोणत्याही ग्रामपंचायतीकडे किंवा महाराष्ट्र सहकारी संस्था अधिनियम, १९६० अन्वये नोंदविलेल्या किंवा जी नोंदविण्यात आली आहे असे समजण्यात येत असेल अशा कोणत्याही सहकारी संस्थेकडे अभिहस्तांकित करून देता येतील आणि तसेच राज्य सरकारास, अशा प्रकारे अभिहस्तांकित करून दिलेले अधिकार रद्द करता येतील. अशा रितीने अभिहस्तांकित करून दिलेल्या सर्व वनांना 'ग्रामवने' असे म्हणावे.

(२) अशा ग्रामवनांची व्यवस्था ठेवण्याच्या कामाचे नियमन करण्यासाठी आणि ज्या समाजाकडे, पंचायतीकडे किंवा संस्थेकडे अशा प्रकारे अधिकार अभिहस्तांकित करून देण्यात आले असतील त्या समाजास, पंचायतीस किंवा संस्थेस ज्या शर्तीवर इमारती लाकडे किंवा वन-उत्पादन किंवा गुरांसाठी कुरण यांचा पुरवठा करण्यात येईल त्या शर्ती विहित करण्यासाठी आणि तसेच वनाचे संरक्षण करण्यासंबंधी त्यांची कर्तव्ये विहित करण्यासाठी राज्य सरकारास नियम करण्याचा अधिकार आहे.

(३) राखीव किंवा संरक्षित वनासंबंधी या अधिनियमाचे सर्व उपबंध (अशा रितीने केलेल्या नियमांशी ते जेथवर विसंगत नसतील तेथवर) अशा ग्रामवनास अधिकार दिलेली वने राखीव वने असतील तर, राखीव वनाच्या संबंधातील उपबंधाप्रमाणे किंवा अशी वने संरक्षित वने असतील तर, संरक्षित वनाच्या संबंधातील उपबंधाप्रमाणे लागू होतील.

वन-व्यवस्थापन : एक आढावा

असे मानणे व्यर्थ आहे की -

* केवळ लोकप्रतिनिधी व बहुमताच्या सांसदीय लोकशाहीने खऱ्या लोकशक्तीचे प्रगटीकरण होईल.

* सुट्या व्यक्तींच्या प्रतिनिधींचे केंद्रित सरकार व त्याच्या वन विभागाद्वारे वनांचे शाश्वत व्यवस्थापन होईल.

* कायदा अधिक कडक केल्याने लोक त्याचे पालन करतील.

* वन विभागाला अधिक पैसा, सत्ता व शस्त्रे दिल्याने वने व वन्यजीवांचे संरक्षण होईल.

* कर्तव्याचे पालन न करता हक्क प्राप्त होतील.

* वनाला विकासाच्या मार्गातील अडसर मानून वनबहुल क्षेत्राचा शाश्वत विकास होईल.

* निर्णय दुसरे कुणीतरी घेतील व लोक अंमलबजावणीत सहभागी होतील.

* आज अस्तित्वात असलेल्या कायद्यातील चांगल्या तरतुदींचा फायदा न घेता फक्त नवीन कायद्यांची मागणी करून लोकांना लाभ होईल.

* ग्रामपंचायतीच्या खालील स्तरावर असलेल्या ग्रामसमाजांच्या वन-व्यवस्थापनातील स्वयंस्फूर्त सहभागाला संयुक्त वन-व्यवस्थापन (जे. एफ. एम्.) कार्यक्रमांमुळे बळकटी मिळेल.

असे व्हायला पाहिजे -

* वनबहुल क्षेत्रात वन हाच शाश्वत विकासाचा मुख्य आधार बनावे.

* ग्रामसमाजाद्वारे शाश्वत वन-व्यवस्थापनातून त्या क्षेत्रातील गरीबी व बेकारीचे समूळ उच्चाटन व्हावे.

* लोकांनी आपल्या जीवन-संरक्षणाकरिता वन, वन्यजीव व दुर्मिळ वनस्पतींसह जैव-विविधतेच्या संरक्षणाच्या जबाबदारीचा पायाभूत स्तरावरील ग्रामसमाज म्हणून स्वीकार करावा.

* शक्य तिथपर्यंत ग्रामसमाजाने सर्वसहमतीने आपले निर्णय घेऊन आपले काम आपणच चालवावे. त्यावरील पातळ्यांवर सर्वसहमतीने निवडून पाठविलेल्या ग्रामसमाजाच्या प्रतिनिधींची निर्णय-प्रक्रिया असावी.

असे व्हायचे असेल तर फक्त ते संयुक्त वन-व्यवस्थापना(जे. एफ्. एम्.) तून होणार नाही. स्वयंप्रेरणेने पुढे येऊन वन-संरक्षण व व्यवस्थापनाचे काम करणाऱ्या ग्रामसमाजांना अधिक सक्षम व बळकट करण्यासाठी जे. एफ्. एम्. उपयोगी नाही, हे ओरिसा व उत्तरांचलच्या अनुभवावरून स्पष्ट झाले आहे.

ओरिसा राज्यात १०००० पेक्षा जास्त ग्रामसमाज ४,००,००० हेक्टरपेक्षा जास्त वनांचे संरक्षण व व्यवस्थापन स्वयंप्रेरणेने करित आहेत (संदर्भ - 'डाउन टु अर्थ', ३० सप्टेंबर १९९९). राज्य शासनाने त्यांना जे. एफ्. एम्. मध्ये आणण्याचा प्रयत्न केला. त्याला फारसा प्रतिसाद मिळाला नाही; उलट विरोधच झाला. उत्तरांचलमध्ये परंपरागत वनपंचायतींना जे. एफ्. एम्. मध्ये आणण्याच्या शासकीय प्रयत्नांना असाच तीव्र विरोध होत आहे. कर्नाटकात राज्य पातळीवर सर्व स्वयंसेवी संस्था व संघटना एकत्रित येऊन जे. एफ्. एम्. ला विरोध करून नवीन सर्वकष, सहभागी वननीतीची मागणी करित आहेत. महाराष्ट्र व आंध्र प्रदेश मधील अनुभवही या दृष्टीने फारसा उत्साहवर्धक नाही. जे. एफ्. एम्. ची रचना व कार्यपद्धती यामुळे आधीच कमी असलेली शासनाची विश्वासाहता आणखी कमी होत चालली आहे. जे. एफ्. एम्. च्या पुढे जाण्याकरिता त्यापेक्षा जास्त सहभागी (Participatory), पारदर्शी (Transparent) व जबाबदार (Accountable) रचना व कार्यपद्धतीची आवश्यकता आहे. त्याकरिता नवीन कायदे बनवावे लागतील. त्यांच्या अंमलबजावणीच्या अनुभवांपासून शिकून त्यांत योग्य त्या सुधारणाही करित जावे लागेल. असे जेव्हा व्हायचे तेव्हा होवो. तोपर्यंत जुन्या किंवा आज अस्तित्वात असलेल्या कायद्यातील एखादी तरतूद या दृष्टीने अंमलबजावणी करून शिकण्याकरिता उपयोगी आहे काय ? हे बघणे सर्वांनाच फायद्याचे ठरेल.

विरोध समजण्यासारखा आहे. परंतु भारताला राजकीय स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतरही 'ग्रामवन'च्या अंमलबजावणीकडे झालेले दुर्लक्ष राजकीय इच्छाशक्तीबद्दल बरेच काही सांगून जाते. १९९५ साली ग्रामवनच्या तरतुदीत ज्या प्रकारची दुरुस्ती करण्याचा प्रयत्न शासनाने केला त्यावरून त्याची इच्छा काय आहे ते आता जाहीर झाले आहे.

भारतीय वन अधिनियम १९२७ मधील कलम २८ 'ग्रामवन'ची तरतूद ही 'आरक्षित वन' (राखीव वन) पेक्षा वरच्या दर्जाची आहे. कारण कोणतेही वन 'ग्रामवन' करायचे असेल तर ते आधी आरक्षित (राखीव) करावे लागते. याचाच अर्थ, कोणतेही आरक्षित वन सुद्धा 'ग्रामवन' बनवून ग्रामसमाजाच्या ताब्यात व्यवस्थापनासाठी देता येते. १९९५ मध्ये शासकीय मसुद्यात 'आरक्षित वनाचे रूपांतर ग्रामवनात करता येणार नाही' अशी सुधारणा केंद्राने सुचविली. दरम्यानच्या काळात शासनाने बहुतेक वने आरक्षित म्हणून घोषित करून टाकली होती. ही सुधारणा मंजूर झाली असती तर फारच थोडे क्षेत्र ग्रामवन करण्याकरिता उपलब्ध राहिले असते. नावासाठी ही तरतूद कायद्यात जशीच्या तशी दिसली असती, परंतु त्यातील आत्माच निघून गेला असता. १९९५ साली भारतातील अनेक स्वयंसेवी संस्था व संघटनांनी या सुधारणेला विरोध केल्यामुळे तसे शक्य झाले नाही. उशिरा का होईना, स्वयंसेवी संस्था व संघटनांनी एवढी जागृती दाखविली याकरिता त्यांना धन्यवादच द्यायला पाहिजेत. सुधारणेच्या निमित्ताने उघड झालेली शासकीय इच्छा व जे. एफ्. एम्. च्या अपयशातून येत असलेली निराशा या पार्श्वभूमीवर 'ग्रामवन'च्या सुयोग्य अंमलबजावणीकरिता घाई करणे आवश्यक आहे. त्यादृष्टीने कायद्याच्या तरतुदीतील चांगला भाग व त्याची सुयोग्य अंमलबजावणी करायची असेल तर नियम कसे नकोत व कसे असावे लागतील या महत्त्वपूर्ण बाबीबद्दल पुढील भागात बघू या.

यापूर्वी उल्लेख केल्याप्रमाणे स्वातंत्र्योत्तर काळात ज्या राज्य सरकारांनी अपवादात्मक रित्या 'ग्रामवन' तरतुदीचा उपयोग (किंवा दुरुपयोग) करण्याचा प्रयत्न केला, त्यांत पूर्वीचा उत्तरप्रदेश व आताचा उत्तरांचल आणि ओरिसा ही राज्ये प्रमुख आहेत. या दोन्ही राज्यांत काय झाले हे थोडक्यात बघून त्यापासून शिकण्याचा प्रयत्न करू या.

प्रसिद्ध अभ्यासक व इतिहासकार प्रो. रामचंद्र गुहा यांच्या अभ्यासाने दाखवून दिले आहे की भारतीय वन अधिनियम १९२७ मध्ये अशी एक उपयोगी तरतूद आहे. ती म्हणजे कलम २८ - 'ग्रामवन'. भारताचे पहिले इन्स्पेक्टर जनरल ऑफ फॉरेस्ट श्री. डेव्रीच ब्रँडीस यांनी १८६५ मध्ये वन अधिनियमात राखीव वन व संरक्षित वनासोबत ग्रामवनाच्या तरतुदीचा आग्रह याच दृष्टीने धरला होता. ऑक्सफोर्ड ने प्रकाशित केलेल्या मार्क पॉफेनबर्गर द्वारा संपादित 'व्हिलेज व्हॉइसेस - फॉरेस्ट चॉइसेस' या पुस्तकात छापलेल्या संशोधनपर लेखात प्रो. रामचंद्र गुहा यांनी पुराव्यानिशी हा मुद्दा मांडला आहे.

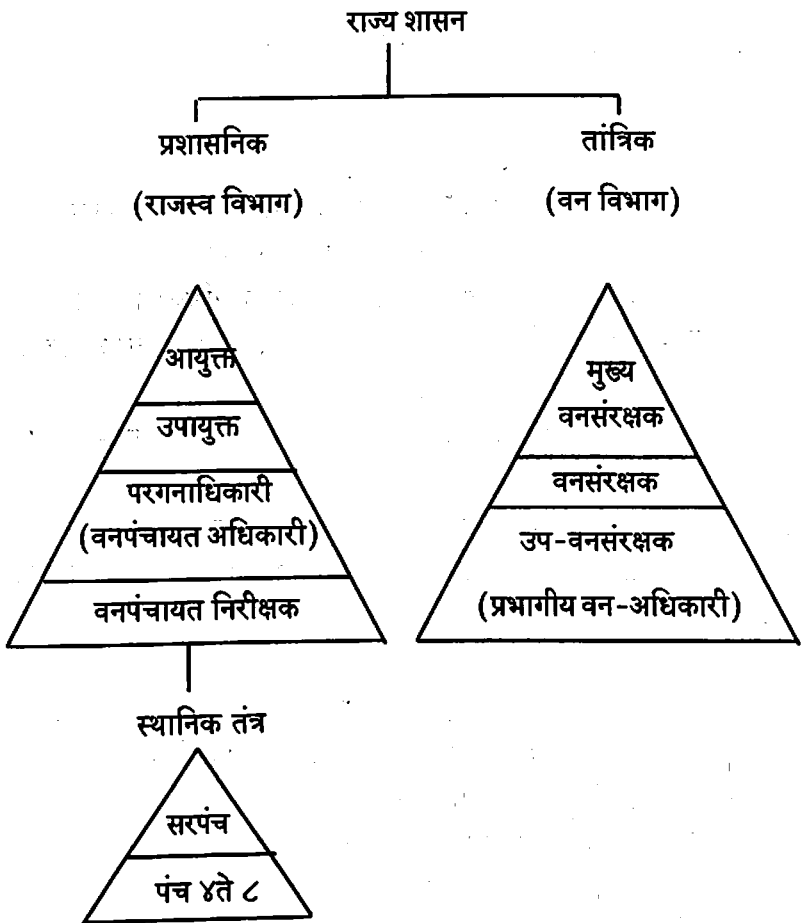
'ग्रामवन'च्या रूपाने खुद्द भारतीय वन अधिनियमातच अशी उपयोगी तरतूद होती, व आजही आहे. मग त्याचा सुयोग्य उपयोग आम्ही - म्हणजे शासन, प्रशासन, लोक, स्वयंसेवी संस्था व अभ्यासक यांनी - कां केला नाही ? उपयोग तर केला नाहीच, पण अशी तरतूद आहे हे माहिती आहे किंवा नाही इतपत शंका यावी इतके दुर्लक्ष - काही अपवाद वगळता - करण्यात आले. नव्या दिशेचा दावा करणाऱ्या 'भारतीय वननीती १९८८' मध्ये ग्रामवनाचा साधा उल्लेखही करण्यात आलेला नाही. १९९० पासून केंद्र शासनाने व त्यानंतर राज्य शासनांनी जे. एफ. एम्. - संयुक्त वन-प्रबंधनाचा पुरस्कार सुरू केल्यावरही कधी कुणाला ग्रामवनाची (उत्तरांचल, ओरिसा व कर्नाटक सोडून) आठवणही आली नाही. यावर कळस म्हणजे १९९५ साली वन कायद्यात सुधारणा करण्याच्या नावावर खुद्द भारत सरकारने 'ग्रामवन' तरतुदीतील प्राणच काढून घेण्याचा असफल प्रयत्न केला. महाराष्ट्र राज्य शासनाने राज्याने स्वीकारलेल्या वन अधिनियमात ग्रामवनाची तरतूद तर ठेवली, पण त्याचे नियमच बनवले नाहीत ! नियमच नाहीत, म्हणजे अंमलबजावणीचा प्रश्नच उद्भवत नाही.

असे कां घडावे ? लोकांचे अज्ञान, स्वयंसेवी संस्था व अभ्यासकांची या संबंधीची उदासीनता, ही कारणे निश्चितच आहेत. परंतु स्वतः शासनाला या तरतुदीची माहिती नव्हती असे तर म्हणता येणार नाही. प्रो. रामचंद्र गुहांनी त्यांच्या संशोधनात नमूद केल्याप्रमाणे १८६५ मध्येही त्यावेळेचे प्रभावी वन-अधिकारी ब्रेडेन पॉवेल व इंग्रजी राज्यसत्तेने या 'ग्रामवन' तरतुदीला तीव्र विरोध केला होता. वन-व्यवस्थापनाची सत्ता लोकांकडे जावी याला ब्रिटिश साम्राज्याचा

१) उत्तरांचल (पूर्वीचा उत्तरप्रदेश) मधील अनुभव

१८६५ च्या आधी उत्तरांचलात (यालाच उत्तराखंड सुद्धा म्हणतात) लठ पंचायतीच्या माध्यमातून लोक आपल्या वनांचे व्यवस्थापन ग्रामसमाजाद्वारे करीत होते. लठ म्हणजे लाठी किंवा काठी; ती घेऊन आळीपाळीने वन-संरक्षणाची व ग्रामसमाज सभेत निर्णय घेऊन जीवनावश्यक वनोपजांच्या उपयोगाची व्यवस्था म्हणजे लठ पंचायत. (ओरिसातील ठेंगा पल्ली पद्धतीशी याचे साम्य लक्षणीय आहे.) इंग्रजांना त्यांच्या दृष्टीने एक महत्त्वाचे संसाधन म्हणून भारतातील संपूर्ण वनक्षेत्र ताब्यात घ्यायचे होते. त्यावर त्यांना त्यांचे एकछत्री नियंत्रण हवे होते. त्याच प्रक्रियेचा एक भाग म्हणून त्यांनी १८६५ साली वन कायदा बनवून तथाकथित सायंटिफिक फॉरेस्ट्रीच्या (शास्त्रीय वानिकी) नावाखाली संपूर्ण वनक्षेत्र आरक्षित वन बनवून ताब्यात घेण्याचा घाट घातला. लोक जगण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात वनांवर अवलंबून होते. त्यांचे गाव-परिसरातील वनांवरील जगण्यासाठी वनोपज घेण्याचे परंपरागत अधिकार त्यापूर्वीच्या राज्यव्यवस्थांमध्ये मान्य असल्यामुळे इंग्रजांच्या वने ताब्यात घेण्याच्या कृतीमुळे लोक-असंतोषाचा भडका उडाला. याचे सविस्तर वर्णन प्रो. रामचंद्र गुहा यांनी त्यांच्या 'अनक्वाएट वूड्स' या पुस्तकात केले आहे. लोकांच्या विरोधाला शांत करण्याकरिता केलेल्या कार्यवाहीचा एक भाग म्हणून काही वनक्षेत्र १९३१ मध्ये वनपंचायत बनवून सामूहिक व्यवस्थापनासाठी ग्रामीणांकडे हस्तांतरित करण्यात आले. तत्कालीन गव्हर्नरने शेड्युल्ड डिस्ट्रीक्ट ॲक्ट १८७४ अंतर्गत 'कुमाऊँ के पंचायती जंगलात के नियम - १९३१' या नावाने वनपंचायतीचे नियम बनवले.

इंग्रजांनी साम-दाम-दंड-भेदाचा वापर करून लोक-विरोध मोडून काढला. स्वातंत्र्योत्तर काळात बरीच वर्षे १९३१ च्या नियमांनीच कारभार सुरू राहिला. १९७६ मध्ये तत्कालीन उत्तरप्रदेश राज्य शासनाने भारतीय वन अधिनियम १९२७ मधील कलम २८(२) चा उपयोग करून 'वनपंचायत नियमावली' बनवली. यात वनपंचायतीची रचना बरीचशी ग्रामपंचायतीसारखी असून त्यांना प्रशासकीय कामासाठी राजस्व विभागाशी व तांत्रिक कामासाठी वन विभागाशी जोडण्याची रचना अस्तित्वात आली. या रचनेच्या अधिक स्पष्टतेसाठी पुढील आकृती, बघावी.

यात ग्रामपंचायतीसारखीच निवडणूक असून ५, ७ किंवा ९ जणांची, ज्यांत एक सरपंच व बाकी पंच अशी पाच वर्षांकरिता निवड करून त्या वनपंचायतीचा कारभार या सरपंच व पंचांकडे सोपविण्यात येत असे. या वनपंचायतीच्या कामाचा आढावा घेण्यासाठी शासनातर्फे २२ जून १९९१ रोजी जनपद-अल्मोडा येथे 'बृहद् वनपंचायत संमेलन' आयोजित करण्यात आले. त्यानिमित्ताने वानिकी एवं वनपंचायत प्रशिक्षण संस्थान, उ.प्र., हल्दवानी (नैनीताल) तर्फे एक पुस्तिका प्रकाशित करण्यात आली. त्यात वनपंचायत शिथिल पडण्याची कारणे

काय यासंबंधीच्या ग्रामस्तर व सरकारी स्तरावरील कारणांचा एक तक्ता दिला आहे. त्यांतील काही महत्त्वाची कारणे बघणे उपयुक्त राहिल.

ग्राम-स्तरावर

१. वनपंचायतीसंबंधी अज्ञान
२. वनपंचायतीला आपली कर्तव्ये व अधिकार यांच्याबद्दल ज्ञान नसणे
३. या ज्ञानाच्या अभावी व्यावहारिक प्रयोग होऊ न शकणे
४. वनपंचायत समितीद्वारा कर्तव्यांची उपेक्षा करून अधिकारांचा वापर
५. वनपंचायत समितीत आणि ती व ग्रामसभा यांत समन्वयाचा अभाव
६. वनोपजाचे असंतोषजनक वाटप
७. वनपंचायत समित्यांच्या सदस्यांनीच मर्यादा ओलांडणे वा नियम तोडणे
८. पंचायत समित्यांचा अवैध कटाईवर अंकुश नसणे
९. पंचायती वनात उपलब्ध संसाधनांचा योग्य उपयोग होऊ न शकणे
१०. पंचायती वनांचा विकास, सामाजिक वानिकी व पशुखाद्य-विकास कार्यक्रमांत तांत्रिक ज्ञानाचा अभाव

११. दंडाची वसुली न होणे

१२. पंचायत सदस्य व सरपंच यांच्यात सहकार्याचा अभाव

१३. पंचायती वनांत पास जारी करण्याचे धोरण लागू न होणे

१४. वनपंचायतींचे सीमित अधिकार

१५. स्त्रियांमध्ये वनपंचायतींबद्दलची सजगता नसणे

१६. वनपंचायतींना सरहद्दीचे ज्ञान नसणे

१७. पंचायती वनांबद्दलची कागदपत्रे व्यवस्थित न ठेवली जाणे

१८. पंचायतीत जमा रक्कम कोषात जमा न होणे

१९. पंचायती वनांत पैशाचा दुरुपयोग

२०. सरपंचाद्वारा अधिकारांचा दुरुपयोग

सरकारी स्तरावर

१. वनपंचायत समितीला संबंधित विकास-कार्य सोपवले न जाणे

२. वनपंचायतींना सरकारद्वारा अनुदान, आर्थिक सहाय्य सरळ न दिले जाणे

३. अतिक्रमणे हटवण्याची कारवाई न होणे

४. अवैध कटाई करणाऱ्यांना उचित शासन न होणे
५. सरहद्दीची आखणी न होणे
६. दंड-वसुलीत राजस्व विभागाने मदत न करणे
७. राजस्व अभिलेखांमध्ये पंचायती वनांची नोंद नसणे
८. वनोपजाचे उत्पन्न वन विभागाद्वारा वनपंचायतीला देण्यात दिरंगाई व वनोपज किंमतीचे विवरण वनपंचायतीला दिले न जाणे
९. ४०% उत्पन्न वन विभागाने व २०% जिल्हा परिषदेने घेणे
१०. पंचायती वनांच्या विकासासाठी योग्य प्रशिक्षणाच्या व्यवस्थेचा अभाव
११. राजस्व कर्मचाऱ्यांद्वारा वनपंचायतीसंबंधीच्या कामांची उपेक्षा
१२. चांगले काम करणाऱ्यांना प्रोत्साहन मिळण्याची व्यवस्था नसणे
१३. वनपंचायतीच्या कामाच्या निरीक्षणाची सोय नसणे
१४. पंचायती वनांच्या विकासासाठी पैशाचा पुरवठा न होणे

इतरत्र ग्रामपंचायतींच्या अपयशाची जी कारणे आहेत तीच इथे वनपंचायतींच्या अपयशाची आहेत हे स्पष्टच दिसते. त्यामुळे ७३ वी पंचायत राज घटना-दुरुस्ती व नंतर अनुसूचित क्षेत्राकरिता पंचायत राज दुरुस्ती १९९६ या दोन्ही वेळेला सुरु झालेली चिकित्सा व शिकण्याच्या प्रक्रियेतील निष्कर्ष इथेही लागू होतात. *फक्त वन अधिनियमातील ग्रामवन-अंतर्गत तरतूद केली म्हणून त्या रचना व कार्यपद्धतीचे दोष दूर होतात असे नाही. हे या अनुभवापासून शिकणे आवश्यक आहे.*

नवीन उत्तरांचल राज्यातील अनुभव

उत्तरप्रदेशमधून बाहेर पडून उत्तरांचलचे स्वतंत्र छोटे राज्य बनले म्हणजे सर्व समस्यांचे समाधान होईल (भारतातून फक्त इंग्रज गेले व आपल्याला राजकीय स्वातंत्र्य मिळाले म्हणजे सर्व प्रश्न सुटतील याच चालीवर) असे वाटून त्या भागात एक मोठे सर्वपक्षीय जन-आंदोलन उभे राहिले व पुढे कुमाऊँ व गढवाल मिळून 'उत्तरांचल' या नावाने या छोट्या नव्या पर्वतीय राज्याची २००० मध्ये स्थापना झाली. ३ जुलै २००१ रोजी नव्या राज्य सरकारने 'उत्तरांचल पंचायती वन नियमावली'ची भारतीय वन अधिनियमाचे कलम २८ चे उपकलम (२) व कलम ७६ वापरून घोषणा केली. आता त्याविरोधात तिथे जन-आंदोलन सुरु आहे. या

आंदोलनाने सरकारच्या निर्णयावर घेतलेले प्रमुख आक्षेप पुढीलप्रमाणे -

१. डेप्युटी रेंजर किंवा फॉरेस्टर वनपंचायतीचा सचिव राहिल. (नियम १६.५)

२. लग्न इ. प्रसंगी दिला जाणारा एक वृक्षही आता सरपंच, डी. एफ. ओ. च्या अनुमतीनेच, कन्झर्व्हेटरने ठरवलेल्या किंमतीतच विकू शकेल. (नियम १८.५)

३. सरपंचाला आपला शिक्का लावतेवेळी साक्षीदार म्हणून दोन पंचांच्या सह्या घ्याव्या लागतील. (नियम २५.२)

४. वनपंचायतीच्या खात्यातील व्यवहार सरपंच व वन विभाग (सचिव) यांच्या संयुक्त सह्यांनी होतील. (नियम २८.२)

मात्र ऑडिटची संपूर्ण जबाबदारी सरपंचाची राहिल. वनपंचायतीचे अंतर्गत ऑडिटही होईल. यासाठी वन विभाग तीन ग्रामीण व्यक्तींची नेमणूक करेल. (नियम ३४)

५. डी. एफ. ओ. ने बनवलेल्या प्रबंध योजनेनुसार वनपंचायतीत केली जाणारी सगळी कामे व गावकऱ्यांचे सगळे अधिकार निर्धारित होतील (नियम ११). डी. एफ. ओ. ने बनवलेल्या प्रबंध योजनेतील अटी/निर्देश यांच्यानुसारच वनपंचायत रेंजरच्या सहभागाने पंचायती वनासाठी पंचवार्षिक सूक्ष्म कार्ययोजना बनवील (नियम १२). या सूक्ष्म कार्ययोजनेतील अटीनुसार फॉरेस्टर व वनपंचायत मिळून वार्षिक कार्ययोजना बनवतील (नियम १३).

(वरील तिन्ही योजना अंमलात आणण्यापूर्वी अनुक्रमे कन्झर्व्हेटर, डी. एफ. ओ. व रेंजर यांचे अनुमोदन आवश्यक आहे.)

६. वनपंचायतीद्वारा पारित कोणताही ठराव किंवा योजना यांच्यात डी. एफ. ओ. बदल करू शकेल किंवा त्यांना रद्दही करू शकेल. (नियम ४९)

७. सल्लागार समितीत नोकरशहांचे बहुमत आहे. या समितीत सामील सरपंच व ब्लॉक-प्रमुख यांची नेमणूकही जिल्हाधिकारी करतील. (नियम ५२)

८. संयुक्त वन-व्यवस्थापनाला (जे. एफ. एम्.) वनपंचायत नियमावलीच्या अंतर्गत टाकण्यात आले आहे. (नियम ५५)

९. वनपंचायतीच्या स्थापनेसंबंधातील गावकऱ्यांचे आक्षेप व दावे यांचा

निवाडा करण्यासाठी जिल्हाधिकाऱ्यांना कोणतीही कालमर्यादा आखून देण्यात आलेली नाही. (नियम ५.२)

१०. वनपंचायतीच्या उत्पन्नातील २०% भाग जिल्हा पंचायतीला देण्यात काही औचित्य नाही. (नियम ३०.२ क)

राज्यस्तरीय 'उत्तराखंड वनपंचायत संघर्ष मोर्चा'चे गठन होऊन आंदोलनाचे रणशिंग फुंकण्यात आले. त्यांचे मुखपत्र 'वन-विचार'च्या पहिल्या अंकात व्यक्त झालेली त्यांची प्रतिक्रिया पुढीलप्रमाणे होती -

'उत्तरांचल सरकारने ३ जुलै २००१ ला वनपंचायतीची नवी नियमावली लागू केली आहे. ही नियमावली तयार करताना सरकारला वनांशी संबंधित लोकांचे मत जाणून घेणे आवश्यक वाटले नाही. नियमावली तयार करताना इतकी गुप्तता पाळण्यात आली की लोक तर सोडाच, जिल्हा स्तरावरील प्रशासनिक व वन विभागाच्या अधिकाऱ्यांनाही याची काही माहिती देण्यात आली नाही. नवी वनपंचायत नियमावली लागू होण्याने वनपंचायतीची स्वायत्तता समाप्त होईल व त्या वन विभागाच्या नियंत्रणाखाली जातील.'

एवढे पुरेसे नव्हते म्हणून की काय, उत्तरांचल राज्य सरकारने दि. २६ डिसेंबर २००१ रोजी 'उत्तरांचल ग्रामवन संयुक्त प्रबन्ध नियमावली २००१' ची अधिसूचना जारी केली. ही नियमावली सुद्धा भारतीय वन अधिनियम १९२७ च्या कलम २८ उपकलम (२) व कलम ७६ चा उपयोग करूनच बनविण्यात आली आहे. 'वनपंचायतीचे रूपांतर जे. एफ. एम्. मध्ये करण्याचा डाव' अशी प्रतिक्रिया देऊन संघर्ष मोर्चाने लढ्यासाठी कंबर कसली आहे.

(तेथील अनुभवातून शिकण्याच्या उद्देशाने प्रस्तुत लेखकाने अन्य सहकाऱ्यांसह 'उत्तराखंड वनपंचायत संघर्ष मोर्चा'द्वारा दि. २८ व २९ सप्टेंबर २००२ रोजी भवाली, जिल्हा अल्मोडा इथे आयोजित राज्यव्यापी संमेलनात भाग घेतला व पुढे कुमाऊंमधील 'शामा' व गढवालमधील 'मक्कू' व 'लाता' वनपंचायतींना भेटी देऊन प्रत्यक्ष माहिती घेतली. काही अभ्यासक, पत्रकार व वन-अधिकारी यांचीही भेट घेतली. काय नको हे त्यांना अगदी स्पष्ट आहे, पण त्याला पर्याय म्हणून काय पाहिजे यावर पुरेशी स्पष्टता नव्हती. थोडीशी

गोंधळाचीच परिस्थिती होती. या विचार-प्रक्रियेचा लाभ इतरांसोबत त्यांनाही होईल अशी आशा आहे.)

जे. एफ्. एम्. सारखीच रचना, पण फक्त 'ग्रामवन' तरतुदीअंतर्गत कायदेशीर करून घेतली तर आपल्याला पाहिजे त्या दिशेने पुढे जाता येईल असे नाही हे या उत्तरांचलाच्या अनुभवापासून शिकण्यासारखे आहे.

२) ओरिसा राज्याचा अनुभव

(ओरिसा राज्यातील ग्रामसमाज वन व्यवस्थापन प्रक्रिया - कम्युनिटी फॉरेस्ट मॅनेजमेंट प्रोसेस - ची माहिती घेण्यासाठी याच पुस्तिकेत अन्यत्र दिलेला श्री. मनोज पटनाईक यांचा लेख वाचावा.)

भारतीय घटनेनुसार वने हा राज्य सरकारांच्या कक्षेतील विषय असल्यामुळे फक्त भारतीय वन अधिनियम १९२७ मधील 'ग्रामवन'ची तरतूद पुरेशी नाही. राज्य सरकारांनीही त्यांच्या वन अधिनियमांमध्ये त्याप्रमाणे तरतूद करणे आवश्यक आहे. ओरिसा फॉरेस्ट ॲक्ट १९७२ मध्ये 'ग्रामवन'ची तरतूद कलम ३० ते ३२ मध्ये करण्यात आली आहे. असे करताना ओरिसा राज्य सरकारने केंद्रीय कायद्यातील भाषेत काही बदल केले आहेत. कायदा व नियमात भाषेला फार महत्त्व असते. त्या दृष्टीने ओरिसा राज्य सरकारने बदललेल्या भाषेमुळे काय फरक पडतो ते समजून घेण्याचा प्रयत्न करू या.

भारतीय वन अधिनियम १९२७ मधील कलम २८ म्हणते :

'ग्रामवनांचे गठन - १) (राज्य सरकार) आरक्षित वन म्हणून घोषित केलेल्या कोणत्याही जमिनीवरील आपले अधिकार कोणत्याही ग्रामसमाजाला हस्तांतरित करू शकेल, व असे हस्तांतरण रद्दही करू शकेल. अशा प्रकारे हस्तांतरित केलेल्या सर्व वनांना ग्रामवन म्हणण्यात येईल.'

ओरिसा वन अधिनियम १९७२ चे कलम ३० म्हणते :

'ग्रामवनांचे गठन - राज्य सरकार अधिसूचनेद्वारा आपल्या अधिकारातील कोणत्याही जमीन ग्रामसमाजाच्या किंवा ग्रामसमाजांच्या गटाच्या लाभासाठी ग्रामवन म्हणून जाहीर करू शकेल, आणि याचप्रकारे अशा अधिसूचनेत बदल

करू शकेल किंवा ती रद्द करू शकेल.'

केंद्र सरकारने आरक्षित वन म्हणून गठित झालेल्या कोणत्याही जमिनीवरील राज्य सरकारचे अधिकार ग्रामसमाजाला हस्तांतरित करून ग्रामवन बनेल असे म्हटले आहे, तर ओरिसा राज्य सरकारने आरक्षित वन व राज्य सरकारचे अधिकार हस्तांतरित करण्याचा उल्लेख टाळून केवळ राज्य सरकारच्या ताब्यात असलेल्या कोणत्याही जमिनीवर नोटिफिकेशनद्वारे ग्रामवन गठित करण्याची भाषा वापरली आहे.

राज्य सरकार व वन विभाग यांची आरक्षित वन व त्यांचे त्यावरील अधिकार ग्रामसमाजाला हस्तांतरित करण्याच्या बाबतीतील सर्वसाधारण मानसिकता लक्षात घेतली तर नेमके हेच शब्द टाळण्याचा कां प्रयत्न केला असावा अशी शंका उपस्थित होते. ती धरून तपासणी केली असता, ओरिसा वन अधिनियम १९७२ च्या कलम २९, पोटकलम (३) सोबत जोडून बघता वरील बदलाची काही स्पष्टता होते. हे पोटकलम खालीलप्रमाणे आहे -

'जेव्हा उपकलम (१) खाली काढलेल्या अधिसूचनेनुसार एखादे आरक्षित वन किंवा त्याचा भाग यांचे आरक्षण रद्द होते तेव्हा राज्य सरकार, शक्य असेल तोवर, अशा अधिसूचित क्षेत्राच्या क्षेत्रफळाएवढी जागा या प्रकरणातील तरतुदीनुसार आरक्षित वन म्हणून घोषित करेल.'

यात कोणतेही आरक्षित वन रद्द केल्यास तेवढीच दुसरी जमीन आरक्षित वन करण्याची अट टाकलेली आहे. केंद्र सरकारचीच भाषा वापरल्यास ग्रामवन गठित झाले तरी ते कायद्याने आधी गठित झालेले आरक्षित वनच राहते. त्यामुळे आरक्षित वन ग्रामवन केल्यामुळे तेवढीच दुसरी जमीन आरक्षित करण्याचा प्रश्नच उद्भवत नाही. व खऱ्या अर्थाने आरक्षित वनासह कोणतीही सरकारी जमीन ग्रामवन करून राज्य शासनाने त्याचे अधिकार ग्रामसमाजाला हस्तांतरित करण्याचा मार्ग खुला रहातो. पण ओरिसा राज्य सरकारने केलेल्या भाषा-बदलामुळे हा मार्ग बंद होतो. या भाषा-बदलामागील हेतू स्पष्ट आहे की आरक्षित वन सोडून अन्य जमिनीवरच फक्त ग्रामवन करावे. या अभ्यासावरून शिकण्यासारखे आहे की राज्य सरकारांनी त्यांच्या वन अधिनियमात 'ग्रामवन'ची

तरतूद स्वीकारताना वापरलेल्या भाषेकडेही लक्ष द्यावे लागेल. फक्त 'ग्रामवन' शब्द दिसला म्हणून समाधान मानून चालणार नाही.

ओरिसा सरकारने फक्त 'ग्रामसमाज' ऐवजी केलेला बदल 'ग्रामसमाज किंवा ग्रामसमाजांचे गट' हा मात्र केंद्र सरकारच्या तरतुदीपेक्षा जास्त चांगला आहे. काय चूक हे बघताना काय चांगले हेसुद्धा बघत जाणे आवश्यक आहे.

ओरिसा राज्य सरकारने १९८५ साली ग्रामवनचे नियम बनवले. त्यातील व्हिलेज फॉरेस्ट कमिटीची रचना अशी -

- * संबंधित ग्रामपंचायतीचा सरपंच किंवा ग्रामपंचायतीचे सर्व सरपंच
 - * संबंधित ग्रामपंचायतीचे वॉर्ड मॅम्बर किंवा ग्रामपंचायतीचे सर्व वॉर्ड मॅम्बर
 - * संबंधित सर्व फॉरेस्टर्स व सर्व रेव्हेन्यु इन्स्पेक्टर्स
 - * त्या गावातील अन्य निवडलेल्या व्यक्ती - ३ ते ५.
- ग्रामपंचायतीचा सरपंच हाच कमिटीचा चेअरमन अनेल
- प्रत्येक बैठक फॉरेस्टर बोलवेल व सरपंच त्याची अध्यक्षता करेल

हे म्हणजे ग्रामपंचायतीपेक्षाही कठीण प्रकरण झाले ! पुढे, निर्णय घेताना बहुतेक सर्व महत्त्वाचे, अंतिम निर्णय घेण्याचे अधिकार वन किंवा राजस्व विभागाच्या शासकीय अधिकाऱ्यांनाच दिलेले आहेत.

ओरिसा राज्यातून अधिक माहिती घेण्याचा प्रयत्न केला असता असे कळले की सदर ग्रामवनची तरतूद सामाजिक वनीकरणाच्या क्षेत्रालाच वापरण्याच्या मर्यादित हेतूनेच (पण तसे स्पष्ट न म्हणता) नियम बनवलेले आहेत. राज्यात स्वयंप्रेरणेने मोठ्या प्रमाणात सुरू असलेल्या ग्रामसमाजांद्वारे वनीकरणाच्या कामाला सुयोग्य कायदेशीर आधार द्यावा असा मुळातच उद्देश नसल्याने १९८५ साली बनलेले नियम असे आहेत हे आता आपण समजू शकतो.

३) महाराष्ट्रातील अनुभव

महाराष्ट्र शासनाने ग्रामवनासंबंधी तरतूद करताना आरक्षित वन (Reserved forest), सरकारचे अधिकार (rights of Government) ची केंद्र सरकारची भाषा तशीच ठेवली असली तरी 'ग्रामसमाज' (Village Commu-

nity) नंतर 'मुंबई ग्रामपंचायत अधिनियम १९५८ नुसार गठित ग्रामपंचायत किंवा महाराष्ट्र सहकार अधिनियम १९६० खाली नोंद झालेली वा नोंदणीकृत समजली जाणारी' (village panchayat established under the Bombay village Panchayat Act 1958 or co-operative society registered or deemed to be registered under Maharashtra Co-operative Societies Act 1960) असे टाकून गोंधळ निर्माण केला आहे.

ग्रामपंचायत पातळीच्या खालील ग्रामसमाजाला सरळ सरळ सत्ता देण्यातील नकारच या बदलातून दिसून येतो. 'ग्रामवन' ही एका कायद्यांतर्गत गठित होणारी रचना असताना तिचे पाय कोऑपरेटीव्हच्या दुसऱ्याच कायद्यात अडकविणे ही सुद्धा अडथळे निर्माण करण्याचीच बाब म्हणावी लागेल.

केंद्र सरकार सरळ ग्रामसमाजाला राज्य सरकारचे अधिकार हस्तांतरित करण्याची भाषा वापरत असताना त्या भाषेत असे बदल करणे, की ज्यामुळे मूळ उद्देशाचीच हानी होईल, हे योग्य नव्हे. तसे बदल करण्याचा राज्य सरकारांना अधिकारही नाही. उद्देशाची परिपूर्ती अधिक चांगल्या प्रकारे व्हावी याकरिता आवश्यक असतील ते बदलच फक्त होतील याकडेही लक्ष देण्याची आवश्यकता आहे हे या अभ्यासावरून शिकण्यासारखे आहे.

आतापर्यंतच्या अभ्यासावरून 'ग्रामवन' या कायद्यातील चांगल्या तरतुदीला न्याय द्यायचा असेल तर कसे नियम नकोत याचा थोडक्यात खुलासा खालीलप्रमाणे -

- १) ग्रामवनचे नियम आताच्या ग्रामपंचायतीसारखे नकोत.
- २) ग्रामवनचे नियम आताच्या जे. एफ. एम्. - संयुक्त वन-व्यवस्थापना-सारखे नकोत.

३) ग्रामवनचे नियम आताच्या सामाजिक वनीकरणासारखे नकोत.

'ग्रामवन'चे सुयोग्य नियम मग कसे असतील ?

त्याचा एक कच्चा मसुदा विचारार्थ पुढे दिला आहे.

(राज्याचे नाव)

ग्रामसमाज वन नियमावली (वर्ष) :

एक मसुदा

भारतीय वन अधिनियम १९२७ मधील कलम २८ चे उपकलम (२) व कलम ७६, तसेच (राज्य) वन अधिनियम (वर्ष) मधील कलम ---द्वारे प्राप्त शक्तींचा वापर करून हे नियम तयार करण्यात आले असून राजपत्रात जाहीर झाल्यापासून ते अंमलात येतील.

नाव - या नियमांना '(राज्याचे नाव) ग्रामसमाज वन नियमावली (वर्ष)' असे संबोधिल्या जाईल.

गृहीतके - हे नियम तयार करताना शासनाची काही गृहीतके आहेत; ती अशी -

* लोकशक्तीशिवाय दंडशक्ती कुचकामाची / निरुपयोगी आहे.

* फक्त कायदा केल्याने किंवा त्याचे नियम बनविल्यामुळे त्यांची अंमलबजावणी होत नाही. कायदा व नियम जेव्हा लोक स्वतःहोऊन ज्यांचे सर्वसामान्यपणे पालन करित आहेत असेच असतात किंवा नवे असले तरी सर्वसामान्यपणे लोकांना स्वीकारार्ह असतात, तेव्हाच त्यांची सुयोग्य अंमलबजावणी होऊ शकते.

* कोणत्याही गोष्टीचा अभिक्रम (इनिशिएटिव्ह) लोकांकडे असावा. चांगले काम करण्यासाठी लोक एक पाऊल पुढे येत असतील तर शासनाने दोन पावले पुढे येऊन त्यांना त्या चांगल्या कामात मदत करण्याची भूमिका बाळगावी.

* लोकांनी त्यांच्याशी संबंधित जास्तीत जास्त कामे पायाभूत ग्रामसमाज पातळीवर सर्वसहमतीने करण्याची जबाबदारी स्वीकारावी; याकरिता केंद्रित प्रतिनिधी शासनाने प्रोत्साहन द्यावे. 'जे खाली शक्य ते वर नाही' या सूत्राचा स्वीकार करावा. असे झाल्यास लोक व त्यांचे प्रतिनिधी सरकार, दोघांचेही

सक्षमीकरण होईल.

१. व्याख्या - त्या शब्दांच्या पुढे दिल्याप्रमाणे असतील.

१.१ ग्रामसमाज (Village Community) : एकमेकांजवळ राहणारा २०० ते ५०० लोकसंख्येचा असा लोकसमूह, जो खालील गोष्टींचा निर्णय ग्रामसमाज सभेमध्ये सर्वसहमतीने घेईल व त्याची काटेकोरपणे अंमलबजावणी करण्याचा संकल्प प्रपत्र - १ मध्ये करेल -

- आमच्या ग्रामसमाजाशी संबंधित सर्व निर्णय आम्ही ग्रामसमाज सभेमध्ये सर्वसहमतीनेच घेऊ.

- प्रत्येक ग्रामसमाज सभेमध्ये प्रत्येक कुटुंबातून, उपलब्ध असल्यास, किमान एक स्त्री व एक पुरुष सहभागी होतील. सुयोग्य कारणाशिवाय असे न घडल्यास आम्ही ग्रामसमाज सभा ठरवेल तो दंड देऊ.

- आमच्या व्यक्तिगत उत्पन्न किंवा उत्पादनाचा ४० वा भाग, म्हणजेच २.५ टक्के रक्कम, धान्य किंवा वस्तू-रूपात, ग्रामसमाज फंडात जमा करू.

१.२ ग्रामसमाज सभा (Village Community Assembly) : ग्रामसमाजाची अशी सभा, जिच्यात प्रत्येक कुटुंबातून - उपलब्ध असल्यास - किमान एक स्त्री व एक पुरुष उपस्थित आहेत. (एखाद्या कुटुंबात कुणीच पुरुष नाही वा एखाद्या कुटुंबात स्त्री नाही असेही असू शकते हे लक्षात घेऊन 'उपलब्ध असल्यास' हा शब्दप्रयोग केलेला आहे.)

१.३ ग्रामवन-व्यवस्थापन समाज (Village Forest Management Community - VFMC) : वरील व्याख्येप्रमाणे असलेला असा ग्रामसमाज, ज्याने आपल्या सभोवतालच्या वनाचे व्यवस्थापन स्वतः करायचे ठरविले आहे.

१.४ अधिनियम (Act) म्हणजे (राज्याचे नाव) वन अधिनियम (वर्ष).

१.५ ग्रामवन (Village Forest) म्हणजे अधिनियमामधील कलम २८ प्रमाणे राज्य सरकारने ग्रामसमाजाला विधिवत् हस्तांतरित केलेले वन.

१.६ या नियमांत ज्यांचा उपयोग करण्यात आला आहे, परंतु ज्यांची व्याख्या करण्यात आलेली नाही, असे अन्य शब्द व शब्दप्रयोग यांचा अर्थ अधिनियमात दिलेल्याप्रमाणे असेल.

२. ग्रामवने बनविण्याची रीत (Procedure for formation of Village forests) :

२.१ लोकांना माहिती देण्याकरिता अभियान - २०% किंवा त्यापेक्षा जास्त वनक्षेत्र असलेल्या जिल्ह्यांत दरवर्षी २६ जानेवारी पासून ३१ जानेवारी पर्यंत वन विभागातर्फे लोकांना कायदा व नियमांची माहिती देण्याकरिता एका 'लोक माहिती अभियाना'चे आयोजन अन्य शासकीय विभाग व स्वयंसेवी संस्था यांच्या सहकार्याने करण्यात येईल.

२.२ प्रपत्र १ - 'संकल्पपत्र' भरून देणे - २०० ते ५०० लोकसंख्या असलेल्या जनसमूहातील सर्व प्रौढ, म्हणजे १८ वर्षे किंवा त्यावरील वयाच्या सर्व स्त्री-पुरुषांनी विचारपूर्वक निर्णय घेऊन प्रपत्र १ - 'संकल्पपत्र' भरून त्यावर सह्या किंवा निशाणी अंगठे करावेत. मूळ प्रतीची एक झेरॉक्स प्रत काढून घ्यावी. मूळ प्रत तहसीलदार कार्यालयात देऊन मूळ प्रत प्राप्त झाल्याची स्वीकृतीदर्शक सही, शिक्का व तारखेसह झेरॉक्स प्रतीवर घ्यावी.

२.३ तहसीलदार कार्यालयात प्राप्त झालेल्या सर्व प्रपत्र १ - 'संकल्पपत्रांची नोंद प्रपत्र २ मध्ये ठेवण्यात येईल. तसेच त्यावर झालेल्या कार्यवाहीची सुद्धा नोंद याच प्रपत्र २ मध्ये वेळोवेळी करण्यात येईल.

२.४ तहसीलदार कार्यालयात प्रपत्र मिळाल्याची तारीख धरून आठ दिवसांचे आत तहसीलदार प्रपत्र १ मध्ये संकल्पपत्र सादर करणाऱ्या व्यक्तींपैकी क्र. १ व २ वरील व्यक्तींच्या नावाने प्रपत्र ३ मध्ये ते स्वतः किंवा त्यांचे प्रतिनिधी कोणत्या तारखेला किती वाजता व कुठे त्यांच्या संकल्पपत्राच्या सत्यतेची शहानिशा करण्याकरिता येतील याची लेखी सूचना देतील. संकल्पपत्र सादर करणाऱ्या इतर सर्व लोकांना ही माहिती देण्याची जबाबदारी क्र. १ व २ वर ज्यांची नावे आहेत त्या व्यक्तींची असेल. प्रपत्र ३ ची एक प्रत ग्रामपंचायत कार्यालयातील सूचनाफलकावर लावण्यात येईल, तसेच तहसीलदार एक प्रत संबंधित उप-

वनसंरक्षकांना पाठवून त्यांना सत्यता-पडताळणी बैठकीस उपस्थित राहण्याची किंवा आपला प्रतिनिधी पाठवण्याची विनंती करतील.

नियोजित भेटीच्या आधी किमान ८ (आठ) दिवस क्र. १ व-२ वरील व्यक्तींना प्रपत्र ३ मध्ये सूचना मिळेल याची काळजी तहसीलदार घेतील.

कोणत्याही परिस्थितीत, प्रपत्र १ मिळाल्याच्या तारखेपासून ६० (साठ) दिवसांचे आत प्रपत्र १ - संकल्पपत्राच्या सत्यतेची पडताळणी करणे तहसीलदारांना बंधनकारक असेल.

२.५ प्रपत्र १ - संकल्पपत्राच्या सत्यतेची पडताळणी करण्याकरिता बैठक व कार्यवाही :

अशी बैठक संकल्पपत्र देणारे लोक जिथे राहतात तिथेच, पण सार्वजनिक जागेत घेण्यात येईल. त्यांच्या निवासस्थानापासून लांब अंतरावर अशी बैठक घेऊ नये.

तहसीलदार त्यांच्या अधीन संबंधित राजस्व कर्मचाऱ्यांच्या मार्फत बैठकीची व्यवस्था व आयोजन करतील.

बैठकीचे अध्यक्षस्थान स्वतः तहसीलदार किंवा त्यांचे सुयोग्य प्रतिनिधी भूषवतील. प्रपत्र १ - संकल्पपत्राचे त्या बैठकीत जाहीर वाचन करण्यात येईल. ज्यांनी त्यावर सह्या किंवा निशाणी अंगठे केले आहेत त्यांची नावे सुद्धा वाचून दाखविण्यात येतील. बैठकीचे वेगळे इतिवृत्त (प्रोसिडींग) ठेवण्यात येणार नाही. तहसीलदार प्रपत्र ४ मध्ये सत्यता-पडताळणीची नोंद घेतील व शेवटी त्या नोंद केलेल्या प्रपत्र ४ ची एक प्रत आपल्या सही-शिक्क्यानिशी क्र. १ च्या व्यक्तीला व एक प्रत वन विभागाच्या प्रतिनिधीला देतील.

पडताळणीत संकल्प सत्य आहे असे सिद्ध झाल्यास त्याच सभेत तो लोकसमूह 'ग्रामसमाज' बनल्याची घोषणा ते करतील. संकल्पाची सत्यता सिद्ध न झाल्यास त्याची कारणांसह माहिती ते सभेला देतील.

आजारी असल्यामुळे किंवा प्रपत्र ३ मध्ये बैठकीचे सूचनापत्र मिळण्याच्या आधीच बाहेरगावी गेल्यामुळे किंवा कोर्टाची तारीख किंवा तत्सम अन्य योग्य

कारणासाठी ज्या व्यक्ती बैठकीत उपस्थित राहू शकल्या नसतील त्यांना तहसीलदार आणखी एक किंवा जास्तीत जास्त तीन संधी देतील. अशा व्यक्तींनी त्यांच्या कार्यालयात कोणत्या तारखेला किती वाजता येऊन सत्यता-पडताळणीत सहभागी व्हावे ते प्रपत्र ४ मध्येच नोंदविण्यात येईल. त्यापुढील तारखा आवश्यक असल्यास तहसीलदार कोर्टाच्या पद्धतीने देतील.

संकल्पपत्र सत्यता-पडताळणीचा अंतिम निकाल तहसील कार्यालयात झाल्यास तो झाल्यापासून १५ दिवसांचे आत तहसीलदार तो निकाल क्र. १ व क्र.२ वरील व्यक्तींना, तसेच संबंधित उप-वनसंरक्षकांना लेखी कळवतील.

ग्रामसमाजाची घोषणा होताच त्या ग्रामसमाजाला आपोआपच स्वतंत्र ग्रामपंचायतीचा व विविध कार्यकारी सहकारी संस्थेचा दर्जा प्राप्त होईल. बी. डी. ओ. व उपनिबंधक, सहकारी संस्था यांचेकडे तशी नोंद होऊन त्याप्रमाणे पुढील अंमलबजावणी करता यावी याकरिता तहसीलदार त्यांना घोषणा झाल्यापासून ३० दिवसांचे आत लेखी कळवतील.

२.६ ग्रामवन-व्यवस्थापन समाज (Village Forest Management Community - VFMC) :

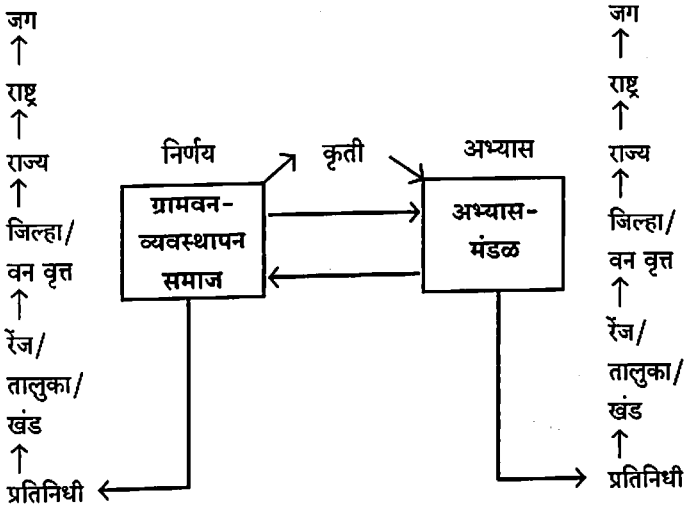
‘ग्रामसमाज’ हाच वन-व्यवस्थापनाच्या संदर्भात ‘ग्रामवन-व्यवस्थापन समाज’ असेल. त्यामुळे ‘ग्रामसमाजा’ची घोषणा होताच आपोआपच ‘ग्रामवन-व्यवस्थापन समाज’ सुद्धा स्थापन होईल. तसेच त्याला वन अधिकाऱ्याचा दर्जा सुद्धा कायद्याने आपोआप प्राप्त होईल.

ग्रामवन-व्यवस्थापन समाजाच्या कामाची पद्धत पुढील आकृतीत दिल्याप्रमाणे असेल.

निर्णय-प्रक्रिया -

* ग्रामसमाजातील सर्व स्त्री-पुरुष सदस्य

* प्रत्येक घर/कुटुंबातून किमान एक स्त्री व एक पुरुषाची उपस्थिती प्रत्येक सभेत अनिवार्य, योग्य कारणाशिवाय अनुपस्थित राहिल्यास दंड. तो ग्रामसमाज फंडात जमा.

* ग्रामवनाशी संबंधित सर्व निर्णय ग्रामसमाज सभेत सर्वसहमतीनेच.

* महिन्यातून एक पूर्वनिश्चित ग्रामसमाज सभा अनिवार्य. तारीख, वेळ व जागा आधीच्या ग्रामसमाज सभेतच ठरलेली.

* वन विभाग, राजस्व विभाग किंवा स्वयंसेवी संस्थांचे प्रतिनिधी किंवा बाहेरील अन्य व्यक्ती यांचा सहभाग सर्वसाधारणपणे अपेक्षित नाही. पण विशेष सभेत ग्रामसमाज सभेच्या पूर्वपरवानगीनेच असा सहभाग होऊ शकतो.

* पूर्वनिश्चित ग्रामसमाज सभेशिवाय आवश्यकतेनुसार कितीही सभा होऊ शकतात.

* निर्णय-प्रक्रियेत फक्त त्या ग्रामसमाज-सदस्यांचाच सहभाग बंधनकारक.

* ग्रामसमाजाला आवश्यकता वाटल्यास ते सल्लागार समिती बनवू शकतात. तिची कामे व रचना यासंबंधीचा निर्णय सुद्धा ग्रामवन-व्यवस्थापन समाजच घेईल.

अभ्यास-मंडळ -

* ग्रामसमाज किंवा ग्रामवनाशी संबंधित निर्णय इथे नाही, या स्पष्टतेसह अध्ययन करणारे मंडळ.

* ग्रामसमाज सदस्यांचा सहभाग ऐच्छिक. ज्यांना अध्ययनात किंवा ज्ञान-प्रक्रियेत रस आहे असेच स्त्री-पुरुष स्वेच्छेने सहभागी होतील.

* महिन्यातून एक अभ्यास-मंडळ बैठक पूर्वनियोजित व सुनिश्चित. ग्रामसमाज सभेचा दिवस सोडून अन्य दिवशी. तारीख, वेळ व जागा आधीच्या अभ्यास-मंडळात ठरलेली.

* वनविभाग, राजस्व विभाग व असल्यास स्वयंसेवी संस्थांच्या प्रतिनिधींचा पूर्वनियोजित मासिक अभ्यास-मंडळात सहभाग बंधनकारक. सुयोग्य कारणाशिवाय गैरहजर राहिल्यास दंड. दंडाची रक्कम ग्रामसमाज फंडात जमा.

* पूर्वनियोजित अभ्यास-मंडळ बैठकीशिवाय आवश्यकतेप्रमाणे कितीही जास्त बैठका होऊ शकतात. अशा बैठकीत वन विभाग, राजस्व विभाग व स्वयंसेवी संस्थांच्या प्रतिनिधींचा सहभाग बंधनकारक नाही.

* बाहेरील कुणाचाही सहभाग अभ्यास-मंडळात होऊ शकतो. बंधन नाही.

३. ग्रामवन-व्यवस्थापन समाजाची रचना व कार्यपद्धती :

३.१ कार्यालय - प्रत्येक ग्रामवन-व्यवस्थापन समाजाचे सुनिश्चित पत्ता असलेले कार्यालय असेल. या कार्यालयावर स्थानिक व इंग्रजी भाषेत लिहिलेला बोर्ड असेल. बोर्डवर त्या ग्रामवन-व्यवस्थापन समाजाच्या स्थापनेची तारीख नोंदवलेली असावी.

- ग्रामवन-व्यवस्थापन समाजाच्या पहिल्याच बैठकीत कार्यालयाची जागा, पत्ता व बोर्डाचा निर्णय घेऊन त्याची अंमलबजावणी ३० दिवसांचे आत करण्यात यावी.

३.२ कार्यकारी समिती :

‘ग्रामवन-व्यवस्थापन समाजा’ची अकरा जणांची एक कार्यकारी समिती असेल. तिच्यात खालीलप्रमाणे पदे व त्यापुढे दिल्याप्रमाणे त्यांची कामे असतील.

<u>अनु.</u>	<u>पद</u>	<u>कामे</u>
१.	अध्यक्ष	सभेची अध्यक्षता करणे. ग्रामवन-व्यवस्थापन समाजाच्या वतीने कागदपत्रांवर सही करणे.
२.	उपाध्यक्ष	अध्यक्षाला मदत करणे, त्याच्या अनुपस्थितीत काम सांभाळणे.
३.	कोषाध्यक्ष	निधीची व्यवस्था करणे. जमाखर्चाचा हिशोब ठेवून ऑडीट करून घेणे.
४.	सचिव	कागदपत्र सांभाळणे, पत्रव्यवहार व लिहिण्याचे काम करणे.
५.	सहसचिव	सचिवाला मदत व अनुपस्थितीत सचिवाचे काम करणे.
६.	बँक खातेदार-१	बँकेतून पैसे काढण्याकरिता सही करणे व ग्रा. व्य.समाजाच्या निर्णयाप्रमाणे बँकेतून पैसे काढून आणून देणे.
७.	बँक खातेदार-२	बँकेतून पैसे काढण्याकरिता सही करणे व ग्रा.व्य.स.च्या निर्णयाप्रमाणे बँकेतून पैसे काढून आणून देणे.
८.	पासबुकधारक	बँकेचे पासबुक सांभाळून ठेवणे व ग्रामवन व्य.स.च्या निर्णयाशिवाय कुणाला न देणे.
९, १०, ११	सदस्य	ग्रा.व्य.स. ठरवून देईल त्याप्रमाणे काम करणे.

* ग्रामवन व्यवस्थापन समाजाच्या पहिल्याच सभेत वर दिल्याप्रमाणे अकरा जणांच्या कार्यकारी समितीची निवड करण्यात येईल.

* कार्यकारी समितीची मुदत पुढील ग्रामसमाज सभेपर्यंतची असेल.

* कार्यकारी समिती फक्त ग्रामवन-व्यवस्थापन समाजाच्या निर्णयांची

अंमलबजावणी करेल. ग्रामवन-व्यवस्थापन समाजाच्या संमतीशिवाय स्वतंत्रपणे निर्णय घेण्याचा अधिकार कार्यकारी समितीला असणार नाही.

* कार्यकारी समितीतील ११ पैकी किमान ५ महिला असणे अनिवार्य असेल.

३.३ ग्रामसमाज संकल्पपत्र, सत्यता-पडताळणी, कार्यालय, कार्यकारी समिती व पहिल्या ग्रामवन अभ्यास-मंडळ बैठकीची माहिती त्या ग्रामसमाज सभेची पहिली सभा झाल्यापासून १५ दिवसांचे आत व पूर्वनियोजित अभ्यास-मंडळ बैठकीच्या ठरलेल्या तारखेच्या किमान ८ दिवस आधी संबंधितांना मिळेल अशाप्रकारे ग्रामसमाज सभा प्रपत्र ५ तहसीलदार, बी. डी. ओ., वनपरिक्षेत्रा-धिकारी, स्वयंसेवी संस्थांना (असल्यास) पाठवेल व त्यांची प्राप्ती-स्वीकृती सही-शिवका व तारखेनिशी घेऊन ठेवेल. पुढे कार्यालयाचा पत्ता व कार्यकारी समितीमध्ये काही बदल झाल्यास तोही वरील पद्धतीनेच संबंधितांना कळवेल.

४. ग्रामवन-व्यवस्थापन समाजाची कर्तव्ये :

ग्रामवन-व्यवस्थापन समाजाचे मुख्य काम त्याला हस्तांतरित करण्यात आलेल्या वनाचे रक्षण, जतन-संवर्धन आणि व्यवस्थापन हे आहे. या संदर्भातील ग्रामवन-व्यवस्थापन समाजाच्या कर्तव्यांत खालील कामांचा समावेश असेल -

* संसाधनांची माहिती गोळा करणे, ग्रामसमाज जैव-विविधता रजिस्टर तयार करून ते अद्यावत् ठेवणे.

* वन-संवर्धन व वन-व्यवस्थापनाबद्दलच्या पारंपरिक ज्ञान व पद्धतींचे दस्तावेजीकरण करणे.

* वनांच्या नैसर्गिक पुनर्जीवनासाठी आवश्यक ते सर्व उपाय करणे.

* वन्यजीव-व्यवस्थापन.

* लाभ वाटून घेण्याच्या पद्धती निर्धारित करणे.

* विवाद सोडवणे व तक्रारींचे निवारण करणे

* उद्देशपूर्तीसाठी साधने गोळा करणे.

* सीमारेखा निश्चित करून त्यांच्यावर नजर ठेवणे.

* आवश्यक कागदपत्रे व नोंदवह्या ठेवणे.

प्रपत्र-१

(नियम २.२ पहा)

संकल्पपत्र

दिनांक

आम्ही खाली सह्या किंवा निशाणी अंगठे करणारे,

राजस्व गाव ----- मधील पाडा/टोला/वाडा/मोहल्ला ---

ग्रामपंचायत ----- पोष्ट ----- पीन कोड नं. ----

तहसील ----- जिल्हा ----- राज्य -----

चे निवासी लोक सर्वसहमतीने निर्णय घेऊन संकल्प करतो की -

१. आमच्या गावसमाजाशी संबंधित सर्व निर्णय आम्ही ग्रामसमाज सभेमध्ये सर्वसहमतीनेच घेऊ.

२. प्रत्येक ग्रामसमाज सभेमध्ये प्रत्येक कुटुंबातून, उपलब्ध असल्यास, किमान एक स्त्री व एक पुरुष सहभागी होऊ. सुयोग्य कारणाशिवाय असे न घडल्यास आम्ही ग्रामसमाज सभा ठरवेल तो दंड ग्रामसमाज फंडात जमा करू.

३. आमच्या व्यक्तिगत उत्पन्न किंवा उत्पादनाचा ४० वा भाग, म्हणजेच २.५%, रोख रक्कम किंवा धान्य किंवा वस्तुरूपात ग्रामसमाज फंडात जमा करू.

ह्या संकल्पपत्रावर सही करून, निशाणी अंगठे देऊन आम्ही स्वतःला ग्रामसमाज घोषित करीत आहोत.

अनु. संपूर्ण नाव
क्र. (क्र. १ व २ वरील
व्यक्तीचा
संपूर्ण पत्ता, फोन नं.)

सही/निशाणी अंगठा

(पुढील सर्व पत्रव्यवहार क्र. १ व २ वरील व्यक्तींच्या नावे त्यांच्या पत्त्यावर करण्यात यावा)

प्रपत्र ३

(नियम क्र. २.४ पहा)

प्रपत्र-१ (संकल्पपत्र) सत्यता-पडताळणी बैठकीची सूचना

प्रती-

श्री/श्रीमती --- (प्रपत्र-१ संकल्पपत्रावर क्र.१ व २ वर असलेली व्यक्ती)

पत्ता - - - - टोला/मोहल्ला/पाडा/वाडा - - - -

गाव - - - - पोष्ट - - - - पीन कोड - - - -

तहसील - - - - जिल्हा - - - - राज्य - - - -

विषय- प्रपत्र-१ 'संकल्पपत्र' सत्यता-पडताळणी बैठकीची सूचना

आपले प्रपत्र-१ 'संकल्पपत्र' दि. --- ला आमचे कार्यालयात प्राप्त झाले. या 'संकल्पपत्र'च्या सत्यता-पडताळणीकरता दि. --- ला --- वाजता स्थळ --- येथे सत्यता-पडताळणी बैठक ठेवली आहे. आपण ही माहिती संकल्पपत्रावर सही किंवा निशाणी अंगठा करणाऱ्या अन्य लोकांना द्यावी व स्वतः सुद्धा बैठकीला उपस्थित रहावे व सत्यता-पडताळणीचे कामात सहकार्य करावे ही विनंती.

आपला

सूचनापत्र मिळाले

शिकवो

तहसीलदार

क्र. १ वरील व्यक्तीची सही
दि.

क्र. २ वरील व्यक्तीची सही
दि.

प्रपत्र-४

(नियम क्र. २.५ पहा)

प्रपत्र-१ 'संकल्पपत्र' सत्यता-पडताळणी नोंद

राजस्व गाव ----- टोला/पाडा/वाडा/मोहळा -----
तहसील ----- जिल्हा ----- राज्य -----

सत्यता-पडताळणी बैठक दि. ----- वेळ ----- स्थळ -----

१. सह्या/अंगठे करणाऱ्यांची एकूण संख्या --

पैकी उपस्थित -- अनुपस्थित --

अनुपस्थित पैकी आजारी असल्यामुळे न येऊ शकलेल्यांची संख्या -
अन्य --

२. ही सही किंवा अंगठा माझा नाही असे म्हणणाऱ्यांची संख्या -

शून्य/आकडा

असल्यास प्रपत्र-१ मधील त्यांचे अनु.क्र. (नसल्यास निरंक लिहावे) --

३. इथेच राहणारे असे कुणी रहिवासी लोक आहेत काय, ज्यांची नावे
प्रपत्र-१ मध्ये आलेली नाहीत - होय/नाही

असल्यास असे होण्याचे कारण काय ?

- त्यांना स्वतःला इच्छा नाही

- संकल्प करणाऱ्यांनी त्यांना मुद्दाम वगळले

- चुकीने राहिले

४. अन्य नोंदी -----

सत्यता-पडताळणी

५. पडताळणीनंतर प्रपत्र १ - संकल्पपत्र सत्य आढळले. म्हणून हा लोकसमूह 'ग्रामसमाज' म्हणून घोषित करण्यात येत आहे.

६. सत्यता-पडताळणीतील त्रुटीची पूर्तता दि. -- रोजी वेळ -- वाजता तहसील कार्यालयात येऊन करावी.

७. संकल्पपत्र असत्य आढळले.

(५, ६ व ७ पैकी जे लागू नाही ते छोडावे)

सही	सही	सही
नाव	नाव	नाव
पद	पद	पद
प्रपत्र-१ संकल्पपत्रावर क्र.१ व २ वर असलेल्या व्यक्ती	वन विभागाचे प्रतिनिधी	तहसीलदार किंवा त्यांचे प्रतिनिधी

शिवका

शिवका

प्रपत्र-५

(नियम २.८ पहा)

प्रति,

१. मा. तहसीलदार ----- २. मा. बी. डी. ओ. -----
 ३. मा. वनपरिक्षेत्राधिकारी ----- ४. मा. उपनिबंधक, सहकारी संस्था
 ५. मा. प्रतिनिधी, स्वयंसेवी संस्था ----- ६. मा. पोलीस निरीक्षक -----
 ७. अन्य -----

यांना

* संकल्पपत्र, सत्यता-पडताळणी, कार्यालयाचा पत्ता, कार्यकारी समिती व पहिले अभ्यासमंडळ यांची संबंधितांना सूचना/माहिती

* कार्यालयाचा पत्ता किंवा कार्यकारी समिती मधील बदलाची माहिती

(जे लागू नसेल ते छोडावे)

ग्रामवन-व्यवस्थापन समाज, ----- पोष्ट -----

तालुका ----- जिल्हा ----- राज्य महाराष्ट्र

तर्फे कळविण्यात येते की,

१. आमच्या ग्रामसमाजाने संकल्पपत्रावर सह्या/निशानी अंगठे करून ते दि. -- रोजी मा. तहसीलदार, ----- यांचे कार्यालयात जमा केले.

२. मा. तहसीलदार ----- यांनी संकल्पपत्राची सत्यता-पडताळणी दि. -- रोजी करून आमच्या ग्रामसमाजाची घोषणा दि. -- रोजी केली.

३. आमच्या ग्रामसमाज तथा ग्रामवन-व्यवस्थापन समाजाची पहिली सभा दि. --- रोजी झाली. त्यात ठरल्याप्रमाणे पुढीलप्रमाणे माहिती आपणाला कळविण्यात येत आहे.

किंवा

आमच्या ग्रामसमाज तथा ग्रामवन-व्यवस्थापन समाजाच्या दि. --
रोजी झालेल्या सभेत

* कार्यालयाच्या पत्त्यात बदल करण्यात आला आहे.

* कार्यकारिणीत बदल करण्यात आला आहे.

त्याची माहिती पुढीलप्रमाणे -

३.१ कार्यालयाचा पत्ता ----- पीन कोड नं. ---

३.२ कार्यकारी समिती -

१. अध्यक्ष----- २. उपाध्यक्ष-----

३. कोषाध्यक्ष----- ४. सचिव-----

५. सहसचिव----- ६. बँक खातेदार-१-----

७. बँक खातेदार-२----- ८. पासबुकधारक-----

९. सदस्य----- १०. सदस्य-----

११. सदस्य-----

४. आमच्या ग्रामवन अभ्यास-मंडळाची पहिली बैठक दि. --- रोजी --
वाजता स्थळ ----- येथे होणार आहे. तरी आपण स्वतः किंवा आपल्या
सुयोग्य प्रतिनिधीमार्फत सहभागी व्हावे ही विनंती.

आपला

अध्यक्ष

कार्यकारी समिती

ग्रामवन व्यवस्थापन समाज,-----

परिशिष्ट

भारताच्या जंगलांचे राखणदार

मार्क पॉफेनबर्गर

जंगले या मूल्यवान पर्यावरणीय व्यवस्था आहेत. त्यांची राखण करण्याचे अधिकार स्थानिक समुदायांना देऊन नैसर्गिक जंगले कायम राखण्याचे जे प्रयत्न भारतात अलीकडल्या काळात झाले, ते सगळ्या जगाला पथ-प्रदर्शक ठरणारे आहेत. संसाधनांच्या व्यवस्थापनाबद्दलच्या या दृष्टिकोनाची घडण होण्यात प्राचीन परंपरांचा वाटा आहे, आणि भावी रणनीतीचाही. भारतातील ग्रामीण लोकांच्या चिंता आणि अभिक्रम यांत या दृष्टिकोनाची मुळे आहेत. अगदी खालून ही जी पर्यावरणीय चळवळ उभी राहिली आहे, तिला पाठिंबा देण्यात, तिच्यावर प्रकाशझोत टाकण्यात वन विभागातील लोकांचा, स्वयंसेवी संस्थांचा आणि अभ्यासकांचा वाटा निश्चितच आहे, परंतु मध्य भारतातील सुमारे दहा ते वीस लाख हेक्टर अवनत नैसर्गिक जंगलांना पुनर्जीवित करण्याचे श्रेय तेथील वन-संरक्षण समित्यांनाच द्यावे लागेल. हजारो खेड्यांत गावकरी स्त्री-पुरुष त्यांची पुनर्जीवित जंगले राखत आहेत. सरकारी मदत आणि बाहेरच्या विशेषज्ञांचा सल्ला त्यांना नेहमी मिळतातच असे नाही. आपल्या भावी पिढ्यांना जगण्यासाठी आवश्यक असलेली जल-जंगल-जमीन ही संसाधने त्यांना उपलब्ध असावी यासाठी गावकऱ्यांची ही धडपड आहे. ह्या धडपडीची कहाणी म्हणजे सहकार्याची कहाणी, पर्यावरणीय समज आणि योग्य कृती यांची कहाणी आहे.

केवळ परंपरांच्या आधारे ग्रामीण समुदाय जगासमोरची संसाधनांच्या न्हासाची जटिल समस्या सहजपणे सोडवू शकतील असे मानणे भावडेपणाचे ठरेल. समाजात संघर्ष विद्यमान आहेत, विषमताही आहेत, आणि अन्यायही. ज्या संसाधनांचे रक्षण करायचे, ते फार दूरच्या अंतरावरचे असू शकत नाहीत. मात्र एवढे खरे की ज्या ग्रामीण लोकांचे जीवन नैसर्गिक संसाधनांवर अवलंबून आहे, त्यांनीच त्या संसाधनांचे रक्षण केले पाहिजे, त्यांना टिकवून ठेवले पाहिजे.

तरच त्यांचा टिकाव लागू शकेल. पूर्व भारतात टंचाईला तोंड देण्यासाठी गावकरी संघटित होऊन जंगले टिकवण्यासाठी उपाय शोधू लागल्याचे चित्र अनेक ठिकाणी दिसते. सरकारने किंवा गैरसरकारी संस्थांनी आपल्याला वाट दाखवावी म्हणून ते थांबून राहिलेले नाहीत. ते प्रभावी व्यवस्थापनासाठी पुढाकार घेत आहेत; आणि कधीकधी ते अडखळल्याचे दिसले तरी या कामाने एकंदरीत वेग घेतला आहे. आपण या प्रक्रियेला मदत करण्यात त्यांचे भले आहे, आणि आपलेही. अशी मदत करायची तर आपले हे गावकरी बांधव काय करतात, त्यांच्या चिंता कोणत्या आहेत, संसाधने टिकवण्यासाठी ते कोणते उपाय करतात, त्यांच्यापुढच्या समस्या कोणत्या आहेत, आणि बाहेरच्या व्यक्ती आणि संस्थांनी काय केले तर त्यांना जास्तीत जास्त मदत होऊ शकेल, हे आपण नीट समजून घेतले पाहिजे.

प्रश्नाचे आकलन

जंगलांच्या नाशाचे कारण असलेल्या शक्ती गुंतागुंतीच्या आहेत. संसाधनांचा न्हास आणि सामाजिक असंतोष यांच्यामधील संबंध समजून घेणे निकडीचे आहे, कारण त्यांच्यामुळे पर्यावरणाच्या संतुलनासोबतच देशाचे सामाजिक आणि आर्थिक स्थैर्यही धोक्यात येते. गेल्या शतकातील व्यापक आणि एकामागून एक होणाऱ्या आघातांनी भारतातील जंगल-व्यवस्थांना गंभीर इजा झाली आहे. विदेशी वनस्पतींची प्रचंड लागवड करण्यात देशाने केलेली गुंतवणूक मोठी व लक्षणीय असली तरी नैसर्गिक जंगलांच्या जतनाच्या दृष्टीने त्याचा फारसा परिणाम झालेला नाही, हे बहुधा सर्वच मान्य करतील. नैसर्गिक जंगलेच आज धोक्यात आली आहेत.

जंगलांच्या नाशाबद्दलची आकडेवारी फसवी आहे. जंगले काही एकतर असतात किंवा नसतात, असे नसते. काही जंगलांचा आगीमुळे किंवा कटाईमुळे पूर्णतः नाश होतो खरा, परंतु बहुतेक जंगलांचा न्हास होत असतो. सातत्याने होणारा अनियंत्रित मानवी हस्तक्षेप हे याचे कारण आहे. अनेकदा जंगल-नाशाची जबाबदारी कटाई करणारे, शेतकरी किंवा मोठी विकणाऱ्या स्त्रिया, अशा एखाद्या गटावर टाकली जाते; मात्र खरे म्हणजे वेगवेगळे घटक याला वेगवेगळ्या वेळी जबाबदार असतात. कटाई, चराई, शेती, आगी, अशा अनेक कारणांनी जंगल-जमिनीवर ताण पडत असतो. भारतातील बहुतेक जंगले अलीकडच्या

काळात जैवभार, वैविध्य, मातीचा वरचा थर यांच्या क्षरणामुळे अवनत होत आली आहेत.

जंगल-नाशाची समस्या सोडवण्याचे उपाय कित्येकदा चुकीचे किंवा कुचकामाचे असतात. भांडवली-गुंतवणूक, अद्यतन तंत्रज्ञान आणि आधुनिक व्यावसायिक कौशल्यांची वाढ यांच्या चौकटीतच त्यांच्याकडे पाहिले जाते. मात्र त्यांचा फारसा परिणाम झालेला नाही, हेच सतत होणाऱ्या जंगल-न्हासातून दिसून येते.

जागतिक बँकेच्या एका अलीकडील अहवालाने नोंद घेतली आहे की आशियात १९७९ ते १९९० दरम्यान वन-संबंधित प्रकल्पांवर १५० कोटी डॉलर्स खर्च झाले, परंतु 'कर्जदारांच्या वानिकी क्षेत्रावर त्याचा नगण्य परिणाम झाला.' भारतातल्या व्याघ्र प्रकल्पांना भरपूर पैसा मिळाला, त्यांचे रक्षणही उत्तम तऱ्हेने होते, तरीही त्यांच्या क्षेत्रात अवनत वन-जमीन १९८३ ते १९८९ या कालावधीत १८६% नी वाढली आणि, आणि ४० टक्क्यांच्या वर छाया देणाऱ्या उत्तम प्रतीच्या जंगलात याच कालावधीत ५०% नी घट झाली. भरपूर पैसा, उत्तम व्यवस्थापन असूनही वन्यजीव अभयारण्यांची स्थिती भारतात इतकी झपाट्याने खालावत आहे. मग जेथे फार थोडे कर्मचारी आहेत आणि फार थोडा पैसा जेथे उपलब्ध आहे, ती आरक्षित व संरक्षित वने टिकण्याची संभावना तर अधिकच कमी दिसते.

१९ व्या शतकातील वसाहतवादी काळापासून वन-व्यवस्थापनाच्या ज्या पद्धती विकसित होत आहेत, त्यांपैकी बहुतेक एकतर्फी, केंद्रित, सरकारी नियंत्रणाच्या चौकटीवर आधारलेल्या आहेत. भारतात ९७ टक्के जंगले सरकारच्या ताब्यात असावीत असा अंदाज आहे. त्यांच्या संरक्षणाची जबाबदारी असलेल्या वन विभागांकडे केवळ दीड लाख कर्मचारी आहेत, आणि त्यांतीलही बहुतेक कार्यालयीन कामांत अडकलेले आहेत. क्षेत्रात जाण्याला त्यांना फार थोडा वेळ मिळतो. आणि तरीही त्यांच्यावर तीस कोटी ग्रामीण लोक, जनावरे आणि कटाई करणारे जंगलांचा कसा वापर करतात हे पाहण्याची जबाबदारी आहे ! जंगलांचा न्हास रोखण्यातील अपयश हेच दाखवते की केवळ वन विभाग ही जबाबदारी पार पाडू शकतील ही अपेक्षा अवास्तविक आहे.

लोकसंख्येतील प्रचंड वाढ, राष्ट्रीय राजकारण व अर्थकारणातील समूळ परिवर्तन, यामुळे जग पार बदलून गेले आहे. भारतातील ग्रामीण समुदायांची राजकीय शक्ती वाढत आहे व ते स्थानिक जंगल-संपत्तीचे, जिच्यावर ते अवलंबून आहेत, व्यवस्थापन करण्याचा अधिकार मागू लागले आहेत. पंचायती राज व्यवस्थेत निर्वाचित राजकीय प्रतिनिधींचा प्रभाव वाढत आहे, आणि ते आपल्या समर्थकांच्या चिंतांना प्रतिसाद देण्याचा प्रयत्न करीत आहेत. भारतातील नैसर्गिक जंगले गेल्या दोन शतकांत प्रचंड प्रमाणात अवनत झाली आहेत. गेल्या तीन दशकांत जंगल-नाशाची गती वाढलीच आहे. १९८० ते १९८७ या काळातील, उपग्रहाद्वारे प्राप्त माहितीतून दिसून आले आहे की दर वर्षाला १४.८ लाख हेक्टर जंगल नष्ट होत आहे. यापूर्वी याची कल्पनाच आली नव्हती. १९८९-९१ या काळातील माहितीवरून दिसते की ही गती कदाचित थोडी मंदावली असेल. वनीकरणातील मोठी गुंतवणूक हे याचे एक कारण असू शकते. मात्र, लवकर वाढणाऱ्या प्रजातींची लागवड म्हणजे नैसर्गिक जंगल नव्हे. त्यात नैसर्गिक जंगलांचे गुणधर्म नसतात. शिवाय, अशा प्रजातींची लागवड सामान्यतः पर्यावरणीय संतुलनासाठी केली जात नाही, आणि असे वृक्ष लावल्यापासून बहुधा दहा वर्षांच्या आत कापलेही जातात. विसाव्या शतकाच्या शेवटच्या दशकाच्या सुरुवातीस चांगल्या प्रतीचे जंगल ९ ते १३% असल्याचा अंदाज होता. जंगल एकूण क्षेत्राच्या ३३% असावे या राष्ट्रीय लक्ष्याच्या तुलनेत हा आकडा अत्यंत कमी आहे.

भारतात जंगलांवर अवलंबून असणाऱ्या लोकांना प्रति-व्यक्ती अर्धा हेक्टर जंगल लागते, असा एक अंदाज केला गेला आहे, प्रत्यक्षात उपलब्धता मात्र ०.१ हेक्टर, म्हणजे आवश्यकतेच्या एक पंचमांश आहे. शिवाय, भारताची लोकसंख्या वाढत आहे, आणि गरीब ग्रामीण क्षेत्रात ती वाढतच जात आहे. उपलब्ध जंगल मात्र कमी होत आहे. यातून जंगलांचे अत्यधिक दोहन आणि म्हणून ती अधिकच अवनत होणे स्वाभाविक आहे.

जंगलांचे महत्त्व लोकांच्या जगण्यासाठी किती आहे, हे आर्थिक आकड्यांवरून नीट लक्षात येत नाही. सकल राष्ट्रीय उत्पादनात वन क्षेत्राचा वाटा फारसा नाही, आणि त्यात गुंतलेल्या औद्योगिक कामगारांची संख्याही नगण्य

आहे. मात्र, कोट्यवधी लोकांच्या विविध गरजा भागवण्यासाठी जंगलांचे महत्त्व कळीचे आहे. जगातील सर्वाधिक गरीब अशा पाच कोटी आदिवासींचे जीवन नैसर्गिक जंगलांवर अवलंबून आहे. वनाधारित जीविकांवर इतर कोट्यवधी ग्रामीण लोकांचे जीवन अवलंबून आहे. शिवाय जंगलांमुळे होणारे पाणलोट क्षेत्रांचे संरक्षण पूर रोखण्यासाठी, शेतीला ओलित करण्यासाठी, आणि शहरी लोकांना पाणी-पुरवठा करण्यासाठी महत्त्वाचे आहे.

आधुनिक वन-व्यवस्थापनाचा एक प्रमुख उद्देश, काही निवडक प्रकारच्या इमारती लाकडाचे उत्पादन वाढवणे हा राहिला आहे. अवनत जंगले पुनर्जीवित न होताना पाहून इमारती लाकडाच्या विदेशी प्रजातींची लागवड करण्याचा कार्यक्रम स्वीकारण्यात आला. मात्र अति-दोहनामुळे जंगलांची पुनर्जीवन-क्षमता कमी होत गेली. स्थानिक समुदायांच्या अधिकारांचा जेव्हा न्हास झाला, स्थानिक लोकांना जंगलामधील प्रवेश नियंत्रित करण्याचा व त्यांचे रक्षण करण्याचा अधिकार जेव्हा राहिला नाही, तेव्हा स्थानिक समुदायांच्या जंगलांच्या उपयोगाच्या व रक्षणाच्या-पद्धतीही मोडकळीस आल्या. वन-जमिनीवरच्या उपयोगाच्या दबावामुळे जमिनीची उत्पादकता कमी झाली. पर्यावरणीय अवनतीला अधिकच गती मिळाली.

पुरेशी संरक्षित नसलेली नैसर्गिक जंगले पुनर्जीवित होऊ शकत नव्हती आणि औद्योगिक कच्च्या मालाची मागणी वाढत होती. तेव्हा विदेशी दाते आणि राष्ट्रीय सरकारे यांनी झपाट्याने वाढणाऱ्या प्रजातींची लागवड व अधिक आर्थिक गुंतवणुकीचा पुरस्कार करणे सुरू केले. नैसर्गिक जंगलातील प्रवेशावर नियंत्रण नसल्यामुळे ती अवनत होत होती, नवीन लागवडीबाबतही याच प्रकारचे व्यवस्थापनाचे प्रश्न उभे राहिले. दोन्ही बाबतीत जंगलांच्या स्थैर्यासाठी प्रभावी संरक्षण ही आवश्यक अट होती. खरे म्हणजे एकेका विदेशी प्रजातीची लागवड करण्याचा खर्चही खूप होता आणि नैसर्गिक आघातांना त्या बळी पडण्याने प्रमाणही जास्त होते. इमारती लाकडाची मागणी आणि ग्रामीण भागातील इंधनाचा प्रश्न यांतून भारत सरकारने सामाजिक वानिकीचा धडक कार्यक्रम हाती घेतला. यासाठी बरेचदा विदेशी पैसाही मिळाला. लवकर वाढणारे कोट्यवधी वृक्ष - विशेषतः निलगिरीचे - लावले गेले. खाजगी व सामुदायिक जमिनीवर स्थानिक

गरजांसाठी लाकडाचे उत्पादन करणे हे या योजनेचे लक्ष्य होते. यामुळे नैसर्गिक जंगलांवरचा दबाव कमी होईल आणि याचा पर्यावरण-संतुलन व औद्योगिक वापरासाठी उपयोग होईल अशी अपेक्षा होती.

सामाजिक वानिकी, विशेषतः कृषि-वानिकी, इमारती लाकडाची उपलब्धता वाढवण्यात यशस्वी ठरली. मात्र अनेक क्षेत्रांत हा कार्यक्रम असफल ठरला. यामुळे नैसर्गिक जंगलांवरचा दबाव कमी झाला नाही. त्यांचे अवनत होणे चालूच राहिले. असेही म्हणता येईल की वन विभागाचे कर्मचारी सामाजिक वानिकी प्रकल्पांत इतके गुंतून गेले की आरक्षित व संरक्षित वनांकडे आणखीच कमी लक्ष दिले गेले. अनेकदा सामाजिक वानिकी कार्यक्रम स्थानिक लोकांच्या गरजांनुसार, स्थानिक क्षमतांची जाण ठेवून बेतलेले नव्हते. राजकीयीकरण झालेल्या पंचायत संस्थांवर नव्या लागवडीच्या देखभालाची जबाबदारी सोपवली जाणे स्थानिक समुदायांना बरेचदा रुचले नाही. त्यांना या प्रकल्पांपासून आपला फायदा होईल असे वाटले नाही, आणि अनेकदा तो झालाही नाही. मुख्य म्हणजे, नैसर्गिक वन-जमिनीवरच्या सरकारच्या आणि लोकांच्या अधिकारांबाबतच्या संघर्षांचे समाधान सामाजिक वानिकी कार्यक्रमातून झाले नाही. त्यामुळे जंगलांचे अति-दोहन होत राहिले आणि त्यांचा वापर मर्यादित करून पर्यावरण-संतुलन साधण्याच्या प्रयत्नांवर पाणी फिरले.

१९५० ते १९८० दरम्यान देशात फक्त ३७ लाख हेक्टर जमिनीवर वृक्षारोपण होऊ शकले. १९८५ मध्ये अवनत वन-जमीन ७ कोटी हेक्टर असावी असा अंदाज होता. शिवाय, किती वृक्ष टिकले याबाबतही फारशी माहिती मिळू शकली नव्हती. जंगल-नाश १९८० च्या दशकापर्यंत वार्षिक १० ते १५ लाख हेक्टर या आकड्यापर्यंत पोचला होता. सहाव्या पंचवार्षिक योजनेचे लक्ष्य वर्षाकाठी केवळ ४ लाख हेक्टरांवर वृक्षारोपण करण्याचे होते. बी. बी. वोहरा म्हणतात, 'वन विभागाचा स्थानिक जनतेशी संवाद नसणे हे त्यांच्या या क्षेत्रातील गंभीर मर्यादांचे प्रमुख कारण आहे.'

कोट्यवधी हेक्टर क्षेत्रावर लक्ष ठेवणे आज कोणत्याही संस्थेच्या सामर्थ्याच्या बाहेर आहे. यासाठी लागणाऱ्या पैशाचे आकडेही प्रचंड आहेत. शिवाय, लवकर वाढणाऱ्या एकाच एका प्रजातीची लागवड पर्यावरणीय दृष्टिकोनातूनही लाभाची

ठरेल असे नाही, आणि ती ग्रामीण जनतेच्या गरजा पुरवण्याच्या दृष्टीनेही उपयोगाची ठरेल असे नाही.

स्थानिक पातळीवरच्या संघर्षांचे समाधान करूनच टिकाऊ व्यवस्थापन-पद्धती निर्माण केल्या जाऊ शकतात. अवनत जंगलांचे नैसर्गिक पुनर्जीवन हाच व्यावहारिक उपाय आहे. यासाठी स्थानिक समुदायांद्वारे या जंगलांचे संरक्षण होण्याला कळीचे महत्त्व आहे, याचे भान वाढत आहे. औद्योगिक वानिकीकडून नव्या समग्र वानिकीकडे, जी संपूर्ण पर्यावरणीय व्यवस्थेचे - जमीन, गवत, झुडपे, झाडे, सर्वासह - व्यवस्थापन करेल, जाण्याचा प्रवाह जगभर वाढत आहे. पिढ्यान्पिढ्यांच्या अनुभवाने प्राप्त शहाणपण आणि आधुनिक विज्ञान या दोन्हींचा आधार या प्रवाहाला मिळू शकतो.

अलीकडच्या काही दशकांत काही स्थानिक समुदायांनी, स्वयंप्रेरणेने किंवा वन विभागाच्या कर्मचाऱ्यांच्या प्रोत्साहनाने, नैसर्गिक जंगलांचे रक्षण करणे सुरू केले आहे. हे समुदाय विदेशी प्रजातींवर मदार न ठेवता चराई, आगी, कटाई यांच्यापासून नैसर्गिक पर्यावरणीय व्यवस्थेचे रक्षण करून तिचे पुनर्जीवन करू पाहत आहेत. 'संयुक्त किंवा सहभागी वन-व्यवस्थापन' म्हणवला जाणारा हा दृष्टिकोन गेल्या दशकातील सामाजिक वानिकी कार्यक्रमाहून अगदी वेगळा आहे.

लोकांकडून उत्तरांचा शोध

ग्रामीण लोक आणि वनासंबंधित यंत्रणा यांच्यात भागीदारी निर्माण करणे हा जंगलांच्या जतनासाठीच्या व्यूहरचनेतील सर्वात आशादायक उपायांपैकी एक असू शकतो, हे अधिकाधिक वन-अधिकारी आणि नियोजनकार मान्य करीत आहेत. आज अधिकारहीन असलेल्या वन-समुदायांना सुस्पष्ट अधिकार आणि जबाबदाऱ्या दिल्या, तर ते क्षेत्रीय सरकारी कर्मचारी आणि स्वयंसेवी संस्था यांच्यासोबत काम करून, जंगलामधील प्रवेशावर प्रभावी नियंत्रण आणून त्यांच्या योग्य वापराच्या पद्धती निर्धारित करू शकतात, हे सिद्ध होत आहे. मात्र यासाठी लाखो वन-समुदायांवर जबाबदारी सोपवण्याचा व्यापक कार्यक्रम लागेल.

ग्रामीण समुदायांना अधिकार देण्याची सरकारची कल्पना असेल तर यासाठी

पक्की राजकीय बांधिलकी गरजेची आहे. हे अधिकार देण्यामुळे सशक्त खाजगी व्यापारी हितसंबंधांना धक्का लागून ते दुरावण्याचा धोका आहे. ग्रामीण लोकांसोबत समान भूमिकेतून निर्णय घेण्याचा आणि काम करण्याचा सरकारी यंत्रणांना फारसा अनुभव नाही. यापूर्वी वन खात्याने प्रामुख्याने मोठ्या उद्योगांसोबतच काम केले आहे. वन-व्यवस्थापन विकेंद्रित करण्याची तंत्रे, पद्धती आणि मार्गदर्शक तत्त्वे आजपर्यंत नीटपणे विकसित झालेली नाहीत. ती लागू करण्याचा अनुभव आपल्या गाठीशी नाही.

जंगल-नाशाच्या अधिक मूलभूत रचनागत आणि राजकीय कारणांना भिडण्याची गरज नियोजनकारांना जाणवू लागली आहे. बदलाची ही प्रक्रिया गतिमान करण्याची निकड आहे. एकविसाव्या शतकात प्रवेश केल्यानंतर वन-विभागाचे लोक, स्वयंसेवी संस्था आणि समाजशास्त्रज्ञ बदलत्या वन-व्यवस्थापनाच्या अनुषंगाने आपल्या कामाला वळण देण्यासाठी सोबत काम करू लागले आहेत.

भारत याबाबत पहिली पावले टाकून दिशा दाखवत आहे. भारतातील हजारो समुदाय धोक्यात आलेल्या आपल्या नैसर्गिक जंगलाच्या रक्षणासाठी पुढे सरसावले आहेत. विशेषतः आदिवासी समुदाय आपल्या पारंपरिक संसाधन-व्यवस्थापन पद्धतींच्या आधारे पुढे पावले टाकीत आहेत आणि वन-जमीन व पाण्यावर अधिकार प्रस्थापित करण्यासाठी नवी व्यूह रचना आखीत आहेत. सर्वाधिक गरीब प्रदेशांत असे तळागाळातले पर्यावरणीय प्रयत्न विशेष करून दिसतात, यात आश्चर्य नाही. कारण तेथे गावकऱ्यांना संसाधनांच्या अभावाला वाढत्या प्रमाणात तोंड द्यावे लागत आहे. अनेक भागांतील आदिवासींना वर्षातील सहा महिने जंगलातले कंद खाऊन रहावे लागते. अशा जीवनावश्यक गरजा पूर्ण करण्यासाठी जंगलांचे जतन झाले नाही तर परिणामी कित्येक खेडी मोडून पडतील आणि तेथील लोकांना शहरांतील झोपडपट्ट्यांची वाट धरणे भाग पडेल. त्यांच्या निर्वाहाची आर्थिक व्यवस्थाच नव्हे, तर समुदाय आणि त्यांच्या परंपरा यांचीही यात आहुती पडेल. शिवाय, शहरांमधील नागरी सुविधांवर त्यांच्यामुळे अत्यधिक ताण पडेल आणि त्यांना तगून राहण्यासाठी सरकारवर वाढत्या प्रमाणात अवलंबून रहावे लागेल.

सुदैवाने स्थानिक नेतृत्व, ग्रामसभा, स्वयंसेवकांची गस्त, पारंपरिक ज्ञान आणि सर्वानुमतीची निर्णय-प्रक्रिया यांच्या मदतीने अनेक समुदाय आपल्या जंगलांचे जतन करीत आहेत, त्यांना पुनर्जीवित करीत आहेत. बाहेरचा पैसा, नवे तंत्रज्ञान आणि नोकरशाहीचे व्यवस्थापन यांच्यावर अवलंबून असलेल्या सध्याच्या विकासनीतीपेक्षा हा अनुभव अगदी वेगळा आहे. कोट्यवधी रुपयांनी जे साधू शकले नाही ते ग्रामीण लोक साधत आहेत, ही गोष्ट ताठा उतरवणारी आहे.

सामुदायिक वन-रक्षणाचा इतिहास

भारतातील ग्रामीण पर्यावरणीय चळवळींबाबत फारशी जाण आढळत नाही. त्यांचा व्यवस्थित अभ्यासही झालेला नाही. मात्र त्या वाढत आहेत आणि ग्रामीण, प्रादेशिक व राष्ट्रीय पातळीवर त्यांना पाठिंबा मिळत आहे, असे दिसते. स्थानिक पर्यावरणीय चळवळ ही नवी गोष्ट निश्चितच नाही. तिची मुळे भूतकाळात आहेत. काही प्रदेशात ती विशेष मजबूत आहे. एका अध्ययनात आढळून आले की १७७८ ते १९७१ दरम्यान आदिवासी-विद्रोहाच्या ६४ घटना घडल्या. शेतजमिनीवरचे अतिक्रमण हे त्यामागचे एक कारण असले तरी जंगलांवरच्या अधिकाराचे हनन हे अनेक विद्रोहांमागचे महत्त्वाचे कारण असल्याचे सिद्ध होत आहे. १८९४ च्या राष्ट्रीय वननीतीमुळे जंगलांवरच्या आदिवासींच्या अधिकारांचा झालेला संकोच हा वनवासींवरील एक मोठा आघात होता. ते संसाधनांपासून तुटण्याची प्रक्रिया त्यातून सुरू झाली. आदिवासींच्या जमिनी एकीकडे सावकारांकडे, सवर्णांकडे जाऊ लागल्या आणि त्यांची जंगले ठेकेदार आणि सरकारी यंत्रणांच्या हाती गेली. शंभर वर्षांहून अधिक काळ आदिवासी या कैचीत सापडलेले आहेत. यातून आदिवासी आणि वन विभागाच्या लोकांमध्ये खोल विरोध निर्माण झाला आहे. वन विभागाच्या लोकांच्या दृष्टिकोनामुळे त्यात भरच पडली आहे.

सशस्त्र संघर्षाखेरीज, आदिवासींनी नैसर्गिक संसाधनांवरील अधिकारासाठी राजकीय लढ्यांचाही आश्रय घेतला आहे. काही ठिकाणी त्यांनी आपल्या संघर्षाला पुष्टी देण्यासाठी नक्षलवाद्यांशी संधान जुळवले आहे. जंगलविषयक कायद्यांचा व नियमांचा कठोरपणा आणि त्यांची अंमलबजावणी करण्यात सहानुभूतीचा अभाव हा अनेक हिंसक आदिवासी उठावांमागील प्रमुख घटक

असल्याचे एका मानववंशशास्त्रज्ञाचे मत आहे.

अनेक वर्षांपासून अनेक राजकीय पुढारी, समाजशास्त्रज्ञ, वन विभागाचे लोक आदिवासींची कड घेत आहेत. त्यांच्या जमीनविषयक हक्कांचे रक्षण करण्यासाठी कायद्यात प्रगतिशील तरतुदीही झाल्या. असे ग्रामाणिक प्रयत्न झाले असले तरी आदिवासींची स्थिती जंगलांचा न्हास, सामूहिक गायराणांचे क्षेत्र कमी होणे आणि शेतजमीन हातची जाणे यातून अधिकच बिघडली आहे. परिणामी, एकेकाळी जंगलांचा विवेकी वापर करणाऱ्या आदिवासींनी गरीबीमुळे जंगलांचे अत्यधिक दोहन सुरू केले. त्यांच्या जगाण्याच्या धडपडीतून गायराणे व जंगलांमधील चराईचा दबाव वाढला, जंगलांतील वृक्षतोड इंधन विकण्याच्या गरजेतून वाढली. या दबावांखाली संसाधनांचा अधिकच न्हास झाला, तेव्हा गरीबी, स्थलांतर आणि सामाजिक क्षरणाचे चक्र अधिकच गतिमान झाले.

जंगलांचा न्हास वाढू लागला तेव्हा अनेक ठिकाणी ग्रामीण नेतृत्वाने याकडे लक्ष आकर्षित करून कडक नियंत्रणाची गरज सुचवली. अनेक खेड्यांत स्वयंस्फूर्तीने लोकांनी जंगलात राहून घालून त्यांचा वापर नियंत्रित करण्यात यश मिळवले व जंगलाच्या पुनर्जीवनाला चालना दिली. इतर ठिकाणांच्या स्थानिक समुदायांना अशा प्रकारच्या व्यवस्थापन पद्धती अंगिकारण्याची त्यांनी प्रेरणा दिली. अशा प्रकारचे उपक्रम आता दक्षिण बिहार, नैऋत्य बंगाल व ओरिसा या भागांत पसरलेले दिसतात. दक्षिण राजस्थान, गुजरात, उत्तराखंड आणि महाराष्ट्र व मध्यप्रदेशाच्या काही भागांतही त्यांचे दर्शन होते.

१९८०-९० या काळात पूर्व भारतात ही तळागाळातली पर्यावरणीय चळवळ ज्या वेगाने पसरली, तो वेग आशियात अभूतपूर्वच म्हणावा लागेल. ग्रामीण लोकांना हे ज्ञान अधिकाधिक प्रमाणात होत आहे की संसाधनांच्या समस्येतून सुटका होण्यासाठी सरकारच्या मदतीवर मदत देवून चालणार नाही; आपल्या संसाधनांच्या गरजा भागवण्यासाठी त्यांना स्वतःलाच स्वतंत्रपणे स्थानिक पातळीवर सक्रिय व्हावे लागेल. सरकारी जंगले स्थानिक समुदायांनी ताब्यात घेतली तेव्हा सरकारी यंत्रणांनी त्यात विशेष केला नाही; याचे कारण त्या जंगलांचे मूल्य कमी झालेले असणे हे असावे. खूप अवघट झालेल्या क्षेत्रातच वन विभाग सांसाधनिक वन-संरक्षणाला समर्थन देणारे आदेश काढित आहे.

१९७० ते १९९० दरम्यान, जेव्हा राज्यांचे वन विभाग सामाजिक वानिकीच्या विशाल प्रकल्पांमध्ये गुंतलेले होते त्याच काळात, सामुदायिक वन-संरक्षक गट उभे राहू लागले. वनसंबंधित यंत्रणांचे त्यांच्याकडे फारसे लक्षही गेले नाही. फक्त पश्चिम बंगालमध्ये राज्याच्या लोकानुनयी सरकारच्या प्रोत्साहनाने वन विभागातील काही पुरोगामी लोकांनी वनसंरक्षण समित्यांच्या स्थापनेला सक्रिय पाठिंबा दिला. इतरत्र असे स्थानिक अभिक्रम जोपासण्यासाठी कार्यक्रम वा प्रकल्प सुरू करण्यात आले नाहीत. १९८० च्या दशकाच्या शेवटी जेव्हा तळागाळातील वन-व्यवस्थापनाच्या अभिक्रमांची व्याप्ती वाढली तेव्हाच प्रादेशिक व राष्ट्रीय सरकारने त्यांचे मोल जाणून समुदायांच्या प्रयत्नांना कायदे-नियमांची चौकट देण्याची गरज मान्य केली.

१९८८ व १९८९ मध्ये ओरिसा व प. बंगाल सरकारने सामुदायिक वन-संरक्षणाला अधिमान्यता देणारे शासन-आदेश काढले. जून १९९० मध्ये भारत सरकारने मार्गदर्शक तत्त्वे जारी करून जाहीर केले की जी खेडी जंगलांचे उचित संरक्षण करतील तेथील लोकांचाच वनोपजावर अधिकार राहिल. १९९४ पर्यंत सोळा राज्यांनी या धर्तीवर आदेश काढले होते. या आदेशांच्या आधारे संयुक्त किंवा सहभागी वन-व्यवस्थापनाच्या नावाखाली संबंधित गावे आणि सरकार यांच्यात संपर्क आणि समन्वय सुलभ करण्यासाठी एक रचना विकसित होत आहे.

स्थानिक गरजा न्यायोचित पद्धतीने भागून, देशाचे व्यापक पर्यावरणीय लक्ष्यही गाठता यावे हे संयुक्त वन-व्यवस्थापनाचे मुख्य लक्ष्य असले तरी, वन-व्यवस्थापनाचे स्वतंत्र सामुदायिक उपक्रम सरकारी नियंत्रणाखाली आणण्यासाठी आणि वर्तमान व्यवस्थेत त्यांना सामावून घेण्यासाठी याचा उपयोग होईल अशी अनेकांची धारणा आहे. अनेक क्षेत्रांत गावकरी वन विभागापासून चार हात दूर राहणेच पसंत करतात. वन विभागाच्या लोकांच्या आपल्या क्षेत्रातील प्रवेशाला त्यांनी बंदीदेखील घातली आहे. काही ठिकाणी मात्र, वन विभागाकडे आपली नोंद व्हावी आणि आपण संरक्षित करण्याच्या जंगलाच्या सीमारेषा त्याने आखून द्याव्यात यासाठी गावकऱ्यांची धडपड असते.

स्थानिक समुदायांशी औपचारिक संवाद साधून, त्यांच्या जीवनात केंद्रीय स्थान असलेल्या जंगलांच्या व्यवस्थापनाबाबतच्या काही जबाबदाऱ्या त्यांच्यावर

टाकण्याचे अधिकार आज बहुतांश राज्यातील वन विभागांना मिळाले आहेत. तरीही गावकऱ्यांच्या अपेक्षा व गरजा आणि वन-व्यवस्थापन व वनोपज-वाटपासंबंधीच्या सरकारी सूचना यांत टक्कर होतेच. गेली शंभर वर्षे जंगलांवर सरकारी नियंत्रण राहिले. सामुदायिक वन-व्यवस्थापनाचे स्थानिक उपक्रम म्हणजे त्याच्या उलट दिशेला जाण्याचा प्रयत्न आहे, या दृष्टीने त्यांच्याकडे पाहणे योग्य ठरेल. वन विभागांना स्थानिक समुदायांसोबत काम करणे कितपत जमते हे अजून कळावयाचे आहे. स्थानिक समुदायांकडे वन-व्यवस्थापनाची जबाबदारी पुन्हा जाण्यास दशके लागतील. मात्र ही प्रक्रिया सुरू झाली आहे; ती समाज-परिवर्तनाच्या ऐतिहासिक प्रक्रियेचा भाग आहे, आणि हे परिवर्तन रोखता येणार नाही, एवढी नोंद आपण घेतली पाहिजे.

सारांश

भारताची लोकसंख्या वर्षाकाठी २% ने वाढत आहे. २०५० सालापर्यंत ती १५० ते २०० कोटीपर्यंत पोचेल, त्यानंतरच ती स्थिर होईल आणि तेव्हा ती चीनपेक्षाही जास्त असेल असा बहुतांश तज्ञांचा अंदाज आहे. या पार्श्वभूमीवर, मूलभूत मानवी आणि पर्यावरणीय गरजा भागवण्यासाठी नैसर्गिक संसाधनांचे अत्यंत काळजीपूर्वक आणि सघन व्यवस्थापन आवश्यक आहे. आज जंगले, भूजल आणि माती ही संसाधने कमालीच्या वेगाने अवनत होत आहेत. या संदर्भात, पर्यावरण-संतुलन आणि संसाधनांचा चिरस्थायी वापर सुनिश्चित करण्यासाठी स्थानिक समुदायांद्वारे विकेंद्रित पद्धतीने वन-संरक्षण हा सर्वात खात्रीचा उपाय असू शकतो. मात्र गेल्या शतकात व्यवस्थापनाच्या नोकरशाही पद्धती निर्माण झाल्या असल्यामुळे पुन्हा समुदायांना यासाठी सक्रिय करावयाचे असेल तर एका मोठ्या सामाजिक-आर्थिक परिवर्तनाची गरज लागेल. संसाधनांचा वापर स्थिर करण्यासाठी सरकारी यंत्रणेच्या सर्व पातळ्यांवर धोरणे, पद्धती आणि दृष्टिकोन पूर्णपणे बदलावे लागतील.

सुदैवाने भारतातील अनेक समुदाय संसाधनांच्या अभावाचा सामना करण्यासाठी वन-संरक्षण व वन-व्यवस्थापनाच्या स्थानिक पद्धती विकसित करीत आहेत. आपल्या जगण्यासाठी केंद्रीय महत्त्वाची असलेली जल-जंगल ही संसाधने पुन्हा आपल्या हाती घेण्याचा ते प्रयत्न करीत आहेत. अवनत नैसर्गिक

जंगलांचे आपण नीट संरक्षण करू शकतो आणि त्यांच्या पुनर्जीवनाला, जैव-विविधतेला, जैविक उत्पादकतेला आणि पर्यावरणीय कार्याला चालना देऊ शकतो हे गावकरी दाखवून देत आहेत. मात्र पाचपन्नास संख्येच्या छोट्या समुदायांचे प्रयत्न आसपासची खेडी, स्थानिक राजकीय पुढारी, व्यापारी किंवा सरकारी यंत्रणेतील शक्तिशाली व्यक्ती आणि गाटांच्या विरोधापुढे कोसळूही शकतात, तळागाळातले हे प्रयत्न म्हणजे पर्यावरणीय संकटाला स्थानिक पातळीवर मिळालेले प्रतिसाद आहेत हे लक्षात घेऊन त्यांना प्रोत्साहन दिले पाहिजे, जेणेकरून ते समर्थ वन-संरक्षक आणि पडीक जमिनीच्या पुनर्जीवनाचे शिल्पकार म्हणून पुढे येऊ शकतील. काही राज्यांत वन विभाग आणि स्वयंसेवी संस्था अशा स्थानिक समुदायांची क्षमता वाढविण्यासाठी आणि त्यांच्या प्रयत्नांना कायदे-नियमांची चौकट देण्यासाठी मदत करू लागले आहेत. ग्रामपंचायतीच्या खालच्या पातळीवरील समुदायांचे अधिकार आणि कर्तव्ये यांबाबत स्पष्टता होण्याची आणि त्यांच्या पाठीशी उभे राहण्याची गरज आहे - त्यांना एखाद्या चौकटीत कोंबून आपल्या नियंत्रणाखाली आणण्याची नव्हे, तर त्यांच्या विविध क्रामांमध्ये त्यांना मदत करण्याची गरज आहे. हे करावयाचे असेल तर या पर्यावरणीय चळवळीची पार्श्वभूमी, तिच्यामागच्या प्रेरणा आणि तिच्या प्रक्रिया यांचे अधिक चांगले आकलन व्हायला हवे. भारताच्याच नव्हे, तर जगातील अनेक देशांच्या पर्यावरणाचे भविष्य त्यावर अवलंबून आहे.

(‘सोसायटी फॉर प्रमोशन ऑफ वेस्टलँड्स डेव्हलपमेंट’, नवी दिल्ली या संस्थेचे प्रकाशित केलेल्या, १४ जुलै १९९५ रोजी दिलेल्या लवराजकुमार स्मृती व्याख्यानातील काही भागाचा अनुवाद. मार्क पॅफेनबर्गर हे एक समाजशास्त्रज्ञ असून नैसर्गिक संसाधनांच्या व्यवस्थापनाच्या क्षेत्रातील एक तज्ञ आहेत. भारतात ते अनेक वर्षे राहिले आहेत.)

ओरिसातील सामुदायिक वन-व्यवस्थापन

मनोज पटनाईक

'सामुदायिक वन-व्यवस्थापन' हा शब्दप्रयोग चलनात येण्यापूर्वीच ओरिसातील काही भागात लोक कौशल्याने असे वन-व्यवस्थापन करित होते याची लोकांना फारशी माहिती नाही. समुदायांनी स्वयंस्फूर्तीने वन-संरक्षण करण्याबाबतची पहिली नोंद १९३६ सालची आहे. सातव्या दशकापर्यंत पश्चिम ओरिसातील अनेक गावे आपल्या वनांचे संरक्षण अशा रीतीने करू लागली होती. पुढच्या दशकात या प्रक्रियेची गती व व्याप्ती वाढली, तिने एका आंदोलनाचे रूप घेतले आणि मध्य ओरिसातही ती पसरली. स्वयंसेवी संस्था आणि वनसंरक्षण समुदायांच्या संधांच्या अंदाजानुसार आज ओरिसात ८००० हून जास्त गावे सुमारे २० लाख हेक्टर वनांचे संरक्षण करित आहेत. आणि हे वन खात्याच्या प्रयत्नांने नव्हे, तर स्वयंस्फूर्तीने होत आहे ही विशेषच आश्वासक बाब आहे. दुर्दैवाची गोष्ट म्हणजे वन खात्यातर्फे राबवण्यात येणाऱ्या औपचारिक 'संयुक्त वन-व्यवस्थापन' कार्यक्रमाने स्थानिक अभिक्रमाच्या गळ्याला नख लावले आहे.

वन खात्याचा सापत्न व्यवहार असूनही सामुदायिक वन-व्यवस्थापन दिवसेंदिवस बळकट होत आहे. जेथे वनस्पतीचे केवळ अवशेष शिल्लक होते अशा माळरानांना समुदायांनी हिरवेगार केले आहे. जेथे पूर्वी काहीच उगवत नव्हते तेथे जळाऊ लाकूड, लहान इमारती लाकूड, कंद आणि इतर वनोपज यांचे उत्पादन सुरू झाले आहे. समुदायांनी झुडपी जंगलांचे किंवा नाममात्र उरलेल्या वनांचेच नव्हे, तर वन खात्याने अवनत न मानलेल्या वनांचेही संरक्षण व व्यवस्थापन आपल्या हाती घेतले आहे. वनांच्या कायदेशीर स्वरूपाची त्यांनी पर्वा केलेली नाही.

विविधता हे ओरिसातील सामुदायिक वन-व्यवस्थापनांचे विलोभनीय वैशिष्ट्य आहे. प्रेरणा, पद्धती, व्यवस्थापन-रीती, संस्थात्मक रचना इ.बाबत कोणताही एक विशिष्ट साचा नाही. कुठे जळाऊ लाकूड, चारा व लहान इमारती लाकडाच्या टंचाईमुळे समुदाय 'स्वतःची वने' निर्माण करण्यास प्रवृत्त झाले

आहेत, तर कुठे लोकांनी एक आर्थिक ठेवा म्हणून वनांचे जतन केले आहे, आणि कुठे सांस्कृतिक अस्मिता, पर्यावरणीय न्हास किंवा गावचा स्वाभिमान या प्रेरणा ठरल्या आहेत.

वन-संरक्षणाच्या पद्धतींमध्येही खूप विविधता आहे. कुठे वन-संरक्षण सर्वांची जबाबदारी आहे. रोज त्या व्यक्तीच्या घरापुढे ठेंगा (बांबूची काठी) ठेवला जातो, जिची त्यां दिवशी वन-संरक्षण करण्याची जबाबदारी असते. काही ठिकाणी यासाठी चौकीदार नेमला जातो आणि लोक-वर्गणीतून त्याला पैसे दिले जातात. तसे गावातले सगळेच याबाबतीत सतर्क आणि सजग असतात. कुठे चोरी किंवा काही गैर घडत असल्याचे कोणाला दिसले तर तो सर्वांना याची कल्पना देतो. मग तत्काळ धावून यायची त्यांची जबाबदारी असते. वन-संरक्षणासाठी लोकांच्या धार्मिक भावनांचाही उपयोग केला जातो.

वन-संरक्षणाच्या कामात एकेकटे गावच असते, असे नाही. बरेचदा अनेक गावे मिळून एखाद्या जंगलाचे, किंवा जंगलाच्या तुकड्यांचे संरक्षण करतात. गडियाजोरच्या भुवनेश्वर ठाकूर यांच्यासारख्या, स्वबळावर वनसंरक्षण करणाऱ्या व्यक्तीही आहेत. संस्थात्मक रचनासुद्धा वेगवेगळ्या प्रकारच्या आहेत. कुठे पारंपरिक गावसमित्या आहेत, कुठे वनसंरक्षण समित्या, तर कुठे युवक किंवा महिला मंडळे. केवळ महिला सदस्य असलेल्याही काही वनसंरक्षण समित्या ओरिसात आहेत.

लोकांच्या व्यवस्थापन पद्धती स्थानिक परिस्थितीनुसार आहेत, आणि वन-संरक्षण व लोकांच्या जीवनावश्यक गरजा यांच्यात मेळ साधणाऱ्या आहेत. हा नाजुक मेळ कसा साधायचा, याबाबत संबंधित इतिवृत्ताचा (जेथे ते नोंदवण्यात येत असेल तेथे) अभ्यास व्यावसायिक प्रबंधकांनाही उपयुक्त ठरू शकतो.

सामुदायिक वन-संरक्षणामुळे, निदान काही ठिकाणी तरी, वन खाते आणि समुदाय यांच्या भूमिकांची आलटापालट झाली आहे. पूर्वी लोकांना लाकूडफाटा किंवा बांबू हवे असतील तर वन खात्याला विनंती करावी लागे. परंतु आता वनखात्याला लाकूडफाटा किंवा बांबूसाठी ग्रामसमाजांना विनंती करावी लागण्याची उदाहरणेही घडत आहेत. ओरिसातील सामुदायिक वन-संरक्षण किती

सशक्त आहे याची यावरून जाणीव होते.

वन-संरक्षणाच्या कामी लागलेल्या गावांनी संघटन आणि माहितीच्या आदान-प्रदानासाठी जिल्हा किंवा क्षेत्रीय पातळीवर समन्वयाचे जाळे विणले आहे. १९८५च्या आसपास ३०० गावांना एकत्र आणणारा जंगल सुरक्षा महासंघ, नयागढ हे याचे पहिले उदाहरण. आता राज्य पातळीवर ओरिसा जंगल मंचही बनला आहे. अनेक समन्वय-संघ लोकांना वन-संरक्षण व व्यवस्थापनासाठी संघटित आणि सक्रिय करित आहेत. वनांच्या संवर्धनासोबत गावात किंवा गावागावामध्ये संघर्षही वाढत आहेत. त्यांचे समाधान हे या समन्वय-संघांचे एक प्रमुख काम आहे. त्याचबरोबर वने आणि वनोपज यांच्यावरचा लोकांचा अधिकार वाढावा यासाठीही ते झगडत आहेत. सप्टेंबर २००० मधील ओरिसा जंगल मंचाच्या अधिवेशानंतर वन-संरक्षण समुदायांच्या समन्वयाच्या प्रक्रियेला गती मिळाली आहे.

पर्यावरण, समाज आणि अर्थव्यवस्था यांचेवर सामुदायिक वनसंरक्षण कार्यक्रमाने खोल ठसा उमटवला आहे. यामुळे जंगले पुनर्जीवित होऊन इमारती लाकूड आणि अन्य वनोपजाच्या उत्पादनात लक्षणीय वाढ झाली आहे. अनेक ठिकाणी वन्यजीव पुन्हा संरक्षित वनक्षेत्रात वस्तीला आले आहेत. वनांच्या मालकीबद्दलच्या कल्पनांमध्येही बदल झाला आहे. संसाधने 'आमची' आहेत ही भावना वाढीला लागल्याने सरकारच्या, या संसाधनाचे रक्षण आणि व्यवस्थापन करण्याच्या, अधिकाराला आव्हान मिळत आहे. आर्थिक दृष्टीने पाहिले तर, दुष्काळ, पूर किंवा वादळासारख्या आपत्तींच्या वेळी लोकांना एक आधार पुनर्जीवित जंगलांच्या रूपात मिळाला आहे.

सामुदायिक वनसंरक्षणाने सामाजिक पातळीवर अपेक्षेच्या पलीकडे गोष्टी घडवून आणल्या आहेत.

* वन-संरक्षण करणाऱ्या गावात लोकांमधील एकता आणि संघटन वाढले आहे. सामुदायिक बाबींची नियमितपणे चर्चा करण्यासाठी लोकांना संधी उपलब्ध झाली आहे आणि एक मंच मिळाला आहे. 'आम्ही' आणि 'आमचे संसाधन' ही भावना निर्माण झाली आहे.

✽ गावांमध्ये परस्पर-संबंध व परस्परावलंबन वाढले आहेत.

✽ गावांत सामाजिक आणि सांस्कृतिक कार्यक्रमांमध्ये अनेक पटींनी वाढ झाली आहे. लोकांना त्यांच्या सांस्कृतिक रीतींचे पुनरुज्जीवन करण्यात मदत झाली आहे. सामाजिक-सांस्कृतिक कार्यक्रमांसाठी जंगल एक संसाधन म्हणून उपलब्ध झाले आहे. लोक-वर्गणीतूनही बरेच ठिकाणी खर्च केला जाऊ लागला आहे. उदाहरणार्थ, नयागढ जिल्ह्यात 'चुली चंदा', म्हणजे दर घरागणिक नियमित लोक-वर्गणी वन-व्यवस्थापन व समन्वयाच्या खर्चासाठी घेण्याची पद्धत पुन्हा सुरू झाली आहे.

✽ समुदाय-भावना दृढ होण्याचे आणखीही परिणाम घडून आले आहेत. अनेक गावांनी पारंपरिक न्यायव्यवस्थेचे पुनरुज्जीवन केले आहे, आणि पोलिस किंवा कोर्टाकडे धाव न घेता गावातले झगडे गावात सुटू लागले आहेत.

नयागढ, बोलंगीर व मयूरभंज जिल्ह्यांमधील अनेक गटांनी विकासांच्या कामांना मोठ्या प्रमाणात सुरुवात केली आहे. देवळे बांधली आहेत. अनेक ठिकाणी तर, वन-व्यवस्थापनातून मिळालेली रक्कम देऊळ बांधायला खर्च करायची हे ठरवूनच सुरुवात झाली आहे. काही गावांनी शाळा बांधल्या आहेत आणि त्यांचा खर्च, सरकारने त्या हाती घेईपर्यंत, वन-व्यवस्थापनातून प्राप्त पैशातून भागवला जातो. कुठे सामुदायिक सभागृह, कार्यालय किंवा मनोरंजनगृह बांधले गेले आहे, तर कुठे तळ्यांची देखभाल व दुरुस्ती यांचा खर्चही या पैशातून होत आहे. आपत्कालीन स्थितीत या समित्या मदतकार्य करतात, आणि लोकांना बिनव्याजी कर्जे देतात. काही समित्या उत्पन्नवृद्धी करणारी कामेही करू लागल्या आहेत. मात्र याचे प्रमाण अद्याप फार नाही. सालच्या पानांच्या पत्रावळी आणि द्रौण करून विकणे हे अशा कामांचे एक उदाहरण.

अशा रीतीने समुदायांनी नैसर्गिक वनांचे संरक्षण आणि व्यवस्थापन करण्यात दिशादर्शक काम केले असले तरी हे काम टिकायचे असेल तर अनेक आव्हानांचा सामना करावा लागणार आहे. काही आव्हाने खालीलप्रमाणे आहेत -

✽ समुदायांच्या अभिक्रमाला सरकारची, विशेषतः वन विभागाची मान्यता नसणे.

* लोक जर औपचारिकपणे संयुक्त वन-व्यवस्थापन कार्यक्रमात सामील झाले नाहीत तर त्यांचे वनांवरील नियंत्रण समाप्त होण्याची शक्यता. केंद्र सरकारच्या संयुक्त वन-व्यवस्थापनाबद्दलच्या फेब्रुवारी २००० मधील मार्गदर्शक तत्वांमध्ये म्हटले आहे की वन-संरक्षणाच्या सर्व स्वयंस्फूर्त प्रयत्नांना संयुक्त वन-व्यवस्थापन कार्यक्रमाखाली (जे. एफ. एम्) त्यांची नोंदणी करून त्यात सामील केले जावे. यामुळे समुदायांची पारंपरिक रचना आणि कार्ये यांच्यावर साहजिकच प्रतिकूल परिणाम होईल व लवचिकता समाप्त होईल. आणि म्हणून त्यांनी सरकारच्या या पावलाला विरोध केला आहे.

* जे. एफ. एम्. चे स्वरूप निधी-आधारित आहे. त्यामुळे स्वयंस्फूर्त अभिक्रम समाप्त होतो आणि सरकारी अनुदानातील वाट्यासाठी लोकांमध्ये आणि गावांमध्ये भांडणे लागतात.

* वन-संरक्षण समित्यांना कायद्याचे पुरेसे पाठबळ नसणे. यामुळे त्यांना सत्तावण्याचे, खोट्या केसेस टाकण्याचे प्रकार घडतात, आणि वनांवरच्या अधिकाराबद्दलची अनिश्चितता व हित-विरोधही निर्माण होतात.

* गावांतर्गत व गावा-गावामध्ये होणाऱ्या झगड्यांमुळे वनांचा नाश, संसाधनांचे गैर-व्यवस्थापन आणि न्यायालयीन खटले, लाभाची वाटणी, शेजारच्या गावकऱ्यांकडून वनांची कटाई, वनांचे सीमांकन यामुळे होणारे संघर्ष, तसेच वन-संरक्षक खेडी व जवळची शहरे यांच्यातील संघर्ष.

* वन-संरक्षण व व्यवस्थापनात गावातील सर्वांचा पुरेसा सहभाग नसणे. अनेकदा दिसून येते की अत्यंत गरीबीत असणारे लोक मजुरी बुडवून वनांची गस्त घालण्याच्या कामात भाग घेऊ शकत नाही. गावातील नेतृत्व हा प्रश्न नीट सोडवू शकले नाही तर हा स्तर वन-संरक्षण प्रयत्नांच्या बाहेरच राहतो.

* संसाधन-व्यवस्थापनातील आव्हानांचा मुकाबला करण्यासाठी पुरेशी क्षमता वन-संरक्षण समित्यांमध्ये नसणे, बाजाराचा शिरकाव, संघर्षाचे समाधान, न्याय व स्त्री-पुरुष समतेबद्दलचे मुद्दे, समन्वय इ.

* वन-संरक्षक गावे व वन विभाग यांच्यामध्ये सतत संपर्क-संवाद नसणे.

* वन-संरक्षक समित्यांना आवश्यक माहिती नियमितपणे मिळत राहण्याची व्यवस्था नसणे, समन्वयाचा अभाव, धोरणे ठरण्याच्या पातळीवर नेटाच्या प्रयत्नांचा अभाव.

* इमारती लाकडाव्यतिरिक्त इतर वनोपजाच्या व्यवस्थापनाबाबतीत वन-संरक्षण समित्यांच्या शक्ती अद्यापही मर्यादित आहेत आणि या वनोपजाचे संकलन, प्रक्रिया व विक्री यांच्यात त्यांचा सहभाग असण्याच्या दृष्टीने अनुकूल वातावरण नाही. ग्रामपंचायतींना ६७ वनोपजांच्या संकलन व विक्रीचा अधिकार देण्यात आला आहे, परंतु अनुकूल वातावरणाच्या अभावी त्याचा उपयोग नाही.

वन-व्यवस्थापनाच्या केंद्रबिंदूतच समूळ परिवर्तन व्हावे अशी आजच्या परिस्थितीची मागणी आहे. फक्त असलेल्या वनांचे संरक्षण नव्हे, तर एक संसाधन म्हणून असलेल्या या ठेव्याचे जतन-संवर्धन, संपूर्ण पर्यावरणीय व्यवस्थेचे व्यवस्थापन हा केंद्रबिंदू असावा. आजही अनेक समुदायांमध्ये वन-व्यवस्थापनाचा उद्देश जळाऊ लाकूड, इमारती लाकूड व बांबू गोळा करून विकणे एवढ्यापुरताच मर्यादित आहे. जैव-विविधतेचे जतन आणि गैर-लाकूड वनोपज-व्यवस्थापनाच्या दृष्टीने योग्य रीती समुदायांनी स्वीकाराव्या या दृष्टीने त्यांना सजग आणि संघटित करण्यासाठी योजनापूर्वक संघटित प्रयत्नांची गरज अनिवार्य आहे. वनांकडे विकासाचे संसाधन म्हणून पाहून त्यांचे व्यवस्थापन अशा रीतीने करायला हवे ज्यायोगे समुदायाच्या, तसेच क्षेत्राच्या विकासाला वने योगदान करू शकतील.

परंतु, समुदायांपेक्षाही वन विभागाचे मानस बदलण्याची गरज जास्त आहे. अद्यापही वन विभाग सामुदायिक वन-व्यवस्थापनाकडे संशयाने पाहतो. संयुक्त वन-व्यवस्थापन (जे. एफ्. एम्.) कार्यक्रमाखाली निर्धारित लक्ष्य पूर्ण करण्यासाठी हा विभाग लोकांचा अभिक्रम डावलून त्यांना जे. एफ्. एम्. च्या औपचारिक रचनेत बसवण्याचा प्रयत्न करतो. लोकांची विनवणी करण्यापासून तर त्यांना दडपून टाकण्यापर्यंतचे सर्व संभव मार्ग चोखाळले जातात. जेथे स्वयंस्फूर्त वन-संरक्षक गट बळकट आहेत, तेथे साहजिकच वन विभागाच्या या प्रयत्नांना कडवा विरोध होत आहे.

सामुदायिक वन-व्यवस्थापनाशी संबंधित सर्वांना - वन विभागाचे लोक,

समुदाय व त्यांचे समन्वय, स्वयंसेवी संस्था - योग्य दृष्टिकोन स्वीकारून भूमिका स्वीकारण्यासाठी तयार करण्याची गरज आहे. हे निश्चितच प्रचंड कार्य आहे.

एक संभव वाट

१. पर्यावरण व वानिकीसंबंधित धोरणांच्या अध्ययनासाठी प्रत्यक्ष व सहभागी कृती.

२. वानिकीची आर्थिक बाजू, सामुदायिक वानिकीचे स्थानिक व प्रादेशिक अर्थव्यवस्थेला योगदान, समुदायांच्या संघर्ष सोडवण्याच्या रीती आणि त्यांचे समन्वय, नैसर्गिक संसाधने व त्यांचे व्यवस्थापन, पर्यायी वन-व्यवस्थापन नमुन्यांचा विकास इ.बाबत संशोधन.

३. वानिकी व अन्य नैसर्गिक संसाधन व्यवस्थापनाबाबत माहितीचे एकत्रीकरण व तिच्या आदान-प्रदानाची व्यवस्था.

४. धोरणे व प्रत्यक्ष अंमलबजावणी यांच्यात बदल घडून यावेत म्हणून वन-संरक्षक गट, त्यांचे समन्वय, स्वयंसेवी संस्था यांचेतर्फे प्रयत्न.

५. या प्रयत्नांना बळ देणे, व या दिशेने प्रत्यक्ष प्रयोग.

६. गैर-लाकूड वनोपजावर प्रक्रिया आणि त्याची विक्री याबाबत बाजाराचा अभ्यास व आवश्यक मदत.

७. वरील वनोपजाची विक्री-किंमत वाढावी या दृष्टीने वस्तू बनवणे, विकसित करणे.

८. वरील वनोपजाचा स्थानिक उपयोग वाढवणे आणि स्थानिक बाजारात त्याचे प्रभुत्व प्रस्थापित करणे.

९. वन-विभागाचे लोक आणि स्थानिक समुदाय यांच्यात अर्थपूर्ण संवाद.

१०. वन-संरक्षक व इतर गावांमध्ये संवाद व त्यातून वनांचे सामूहिक व्यवस्थापन.

११. सामुदायिक व क्षेत्रीय विकासासाठी वन-व्यवस्थापनाला प्रोत्साहन.

('कम्युनिटी फॉरेस्ट्री' पत्रिकेच्या जानेवारी २००२ अंकातून. अनुवादित.)

ग्रामवन :

सामुदायिक वन-व्यवस्थापनाला कायद्याचा आधार

तसनीम अहमद

जंगलाचे जतन आणि स्थानिक ग्रामीण समुदायांचे उत्थान यासाठी सहभागी वन-व्यवस्थापनाचा कार्यक्रम हे एक प्रभावी साधन ठरू शकते; मात्र त्यासाठी त्याची अंमलबजावणी बांधिलकीच्या भावनेने, समर्पित वृत्तीने व्हावयास हवी, आणि त्याला कायद्याचा मजबूत आधार असावा. वेगवेगळ्या राज्य सरकारांनी याबाबत जे आदेश आणि अधिसूचना जारी केल्या आहेत; त्यांना कायद्याचे बळ असल्याचे सामान्यतः दिसत नाही. आणि म्हणून हा कार्यक्रम दीर्घकाळ परिणामकारकरित्या चालवणे कदाचित कठीण जाऊ शकते. मात्र कोणताही वानिकी कार्यक्रम दीर्घकाळ चालणे आवश्यक असते. वन-संरक्षण समित्यांनी चराई, वृक्ष-कटाई इ. साठी दंड वसूल केल्याची उदाहरणे आहेत. परंतु त्यांना असे करण्याचा कोणताही अधिकार नाही. भारतीय वन अधिनियम १९२७ मध्ये जंगलातील प्रवेशाच्या, तेथील पाणवठ्यांपर्यंत जाण्याच्या अधिकाराची नोंद आहे, आणि त्याचबरोबर चराई व वनोपज घेण्याचे अधिकार जारी राहण्याचीही तरतूद आहे. आरक्षित जंगलातही हे अधिकार कायम राहतात. धुळे जिल्ह्यातील शिरपूर तालुक्यातील आरक्षित जंगलात भिल्लांच्या अधिकारांना वन अधिनियमाखाली मान्यता, हे याचे एक उदाहरण आहे. वन-संरक्षण समित्यांचा उद्देश चांगला असला तरी, त्यांच्या कृतींमुळे अशिक्षित आदिवासींवर किंवा जंगलात कायदेशीर अधिकार असलेल्या इतर व्यक्तींवर अन्याय होऊ शकतो. असे दंड वसूल करणे कायद्याच्या विरुद्ध आहे, आणि ते कायद्याच्या समर्थनाशिवाय चालू दिले जाऊ शकत नाही. अभिलेखांमध्ये वनोपज घेणे (यात कटाई करणेही आले), चराई करणे यांबाबत संरक्षित व अ-वर्गीकृत जंगलात लोकांना विविध प्रकारचे अधिकार असल्याचे दिसते. हे अभिलेखही परिपूर्ण नाहीत. आणखीही काही प्रकारचे अधिकार लोकांना असणे संभवनीय आहे. याचा शोध घेतला पाहिजे. जंगलांच्या संरक्षणाचा विचार न करता हे अधिकार अंमलात आणले जाऊ

शकतात. आणि म्हणून त्यांच्यावर नियंत्रण आणणे, त्यांना सीमित करणे सहभागी वन-व्यवस्थापनाचा कार्यक्रम अंमलात आणताना गरजेचे आहे; जेणेकरून जंगले कायम राहतील आणि त्यांच्यासंबंधातील अधिकार सातत्याने वापरले जाऊ शकतील. परंतु कायद्याने घालून दिलेल्या प्रक्रियेखेरीज अन्य प्रकारे लोकांच्या अधिकारांचा संकोच करणे न्याय व समता या तत्वांच्या विरुद्ध आहे. सहभागी वन-व्यवस्थापन कार्यक्रमाची अंमलबजावणी करताना जे संघर्ष रोज उद्भवत आहेत, ते टाळण्यासाठी याची गरज आहे.

भारतीय वन अधिनियम १९२७ च्या प्रकरण ३ (कलम २८) मधील तरतुदींचा काळजीपूर्वक अभ्यास केला तर दिसते की त्यांतून वरील सर्व समस्या पूर्णपणे सुटू शकतात; शिवाय संपूर्ण कार्यक्रमाला मजबूत वैधानिक आधारही मिळू शकतो. वन अधिनियमातील कलम २८ मधील 'ग्रामवना'ची तरतूद, त्याची स्थापना करण्याची पद्धती व तरतुदीची व्याप्ती थोडक्यात खालीलप्रमाणे सांगता येईल -

* वन अधिनियम १९२७, कलम ३ मध्ये निर्दिष्ट सर्व जमिनी सरकारच्या फायद्यासाठी आरक्षित वने म्हणून घोषित करण्याची गरज नाही. त्यातील काहीना 'ग्रामवन' म्हणून गावकऱ्यांना त्यांच्या फायद्यासाठी हस्तांतरित करणे उचित ठरेल. आधीच गावकऱ्यांचे त्या जंगलात व्यापक अधिकार आहेत. ग्रामवन म्हणजे एक प्रकारचे आरक्षित क्षेत्रच, कारण ते सरकारी अधिकाऱ्यांच्या तांत्रिक व्यवस्थापनाखाली असते. ग्रामवन म्हणजे जमीन-महसूल बंदोबस्ताखाली गावाला दिलेली पडीक जागा नव्हे, तर ज्याला खऱ्या अर्थाने जंगल म्हणता येईल असे क्षेत्र.

* वन-अधिनियमाखाली ग्रामवने स्थापन करण्याची पद्धती आरक्षित वन घोषित करण्याच्या पद्धतीसारखीच आहे; फरक एवढाच की आरक्षित क्षेत्र शेवटी प्रकरण ३, कलम २८, पोट कलम (१) खाली राज्य सरकार अधिसूचना काढून गावाला, किंवा गावांच्या समूहाला, ज्याचा फायदा त्यातून होणे अपेक्षित आहे, हस्तांतरित करेल. आधीच आरक्षित केलेले क्षेत्र अशा प्रकारे हस्तांतरित केले जाऊ शकते, किंवा नव्याने ग्रामवनाच्या दृष्टीने आरक्षित करूनही जंगल-जमिनीचे हस्तांतरण करता येते. जेव्हा अशा प्रकारे ग्रामवनासाठी आरक्षित वन

घोषित करण्यात येईल तेव्हा हक्कनोंद सुलभ होईल; कारण हक्क त्या गावाचे असतील, ज्याच्या फायद्यासाठी ग्रामवन बनवण्यात येत आहे, आणि गावाव्यतिरिक्त इतरांच्या हक्कांचे निर्धारणच तेवढे आवश्यक राहिल. चराई, लाकूडतोड इ. बद्दलचे गावाचे अधिकार, दुसऱ्या कोणाच्या संपत्तीवरचे अधिकार, या स्वरूपाचे राहणार नाहीत; ते गावाच्या स्वतःच्या संपत्तीच्या उपभोगाचे अधिकार बनतील. किती गुरांना चरू द्यावे; केव्हा चरू द्यावे, किती वृक्ष तोडावे, जळणासाठी छोटी झाडे किती तोडावी ह्या सगळ्या गोष्टी वनांच्या सुयोग्य व टिकाऊ वापराबद्दलच्या कार्य-योजनेचा भाग बनतील. अशा कार्ययोजना बनवणे आवश्यकच आहे. अशा कार्य-योजनेतील तरतुदी नियमांमध्ये समाविष्ट करण्यात येऊन त्यांना कायद्याची शक्ती देता येऊ शकते (कलम २८, पोटकलम २) आणि गाव-स्तरावरील संस्थांची वन-संरक्षण व वन-संवर्धनाबाबतची कर्तव्ये निश्चित आखून दिली जाऊ शकतात. बाहेरच्यांचे अधिकार वगळता वनातील सर्व मोकळ्या भागात चराई होऊ शकेल आणि सर्व उपज गावाला मिळेल. गाव-पातळीवरील अधिकारी, किंवा वन-संरक्षण समित्या, प्रत्येकाला शेत-जमिनीच्या प्रमाणात किंवा दुसऱ्या एखाद्या योग्य निकषाच्या आधारे तिचे वाटप करतील आणि याची नोंद ठेवली जाईल. विक्रीसाठी काही अतिरिक्त उपज शिल्लक असल्यास, होणाऱ्या उत्पन्नाचा विनियोग कसा करायचा हे ठरवावे लागेल. सामूहिक उपयोगाच्या शाळा, इस्पितळे, पिण्याच्या पाण्याची व्यवस्था, रस्ते, पूल किंवा इतर सामूहिक कल्याणाच्या कामासाठीच त्या उत्पन्नाचा उपयोग व्हावा. गावकऱ्यांना त्यातील थोडे-थोडे पैसे वाटले जाऊ नयेत.

* ग्रामवन म्हणून आरक्षित वन गावाला सोपवण्यामागे कल्पना अशी नाही की त्याचा खाजगी संपत्ती मानून मन मानेल तसा वापर केला जावा; कल्पना ही आहे की संपूर्ण समुदायाच्या चिरस्थायी लाभासाठी जंगल म्हणून त्याचे जतन आणि व्यवस्थापन केले जावे.

* कलम २८, पोटकलम ३ मध्ये ग्रामवनाला लागू असणारी आरक्षित वनाबाबतची तरतूद त्याचे संरक्षण व देखभाल नीट व्हावी म्हणून आहे. संरक्षणाबाबतच्या समस्या सोडवण्यासाठी वन-संरक्षण समित्या अधिक प्रभावी बनाव्या यासाठी त्या समित्यांच्या पदाधिकाऱ्यांना वन अधिनियमाच्या कलम

२(२) साली अधिसूचना काढून वन-अधिकार्यांच्या शक्ती प्रदान करता येऊ शकतात. विशेषतः कलम ६४, ५२, ६६, ७० व ७९ खाली - ज्यांमध्ये वॉरंटशिवाय कैद करण्याचे, मालमत्ता जप्त करण्याचे, जंगलासंबंधित गुन्हे रोखण्याचे, गुरे कोंडवाड्यात टाकण्याचे, मदत किंवा माहिती मागण्याचे अधिकार आहेत - असे करता येईल.

ग्रामवन व सहभागी वन-व्यवस्थापन कार्यक्रम यांची सांगड घालताना एक गोष्ट लक्षात ठेवली पाहिजे. ती ही की, महाराष्ट्र राज्यात लागू असलेल्या भारतीय वन अधिनियम १९२७ च्या कलम २८ ची व्याप्ती मोठी आहे. आरक्षित वनांखेरीज संरक्षित वनांवरच्या सरकारच्या अधिकारांचे हस्तांतरणही ग्रामसमुदायाला त्याखाली केले जाऊ शकते. मात्र, ग्रामवन स्थापन करण्याचा जो मूळ उद्देश आहे, तो केवळ आरक्षित वनांचे हस्तांतरण करूनही साध्य होऊ शकतो. भारतीय वन अधिनियमाच्या प्रकरण ४ मध्ये संरक्षित वनांसंबंधित प्रतिकूल अधिकारांच्या निश्चितीची कोणतीही तरतूद नाही. गावाखेरीज इतरांचे असे प्रतिकूल अधिकार जारी राहतात, आणि जंगलांचे त्यामुळे नुकसान होत राहते. भारतीय वन अधिनियमाच्या कलम ३४ नुसार संरक्षित वनांबाबतच्या अधिकारांबद्दल कोणताही नियम किंवा बंधन निर्धारित करता येत नाही. त्यामुळे संरक्षित वनांना, त्यांना आरक्षित केल्याखेरीज, ग्रामवन म्हणून गावांना हस्तांतरित करणे जंगलांचे जतन आणि पर्यायाने ग्रामसमुदायांचे चिरस्थायी हित-साधन यांच्या दृष्टीने उपयोगी ठरणार नाही.

(लेखक एक वरिष्ठ वन-अधिकारी असून सध्या अमरावती वृत्ताचे प्रमुख वन-संरक्षक आहेत)

महाराष्ट्र सरकारच्या

निस्तार पुनरावलोकन समितीची

ग्रामवने बनविण्याची शिफारस

गाव परिसरातील जल-जंगल-जमीन इ.पासून जगण्यासाठी आवश्यक वस्तू प्राप्त करण्याच्या गावसमाजाच्या अधिकारांना निस्तार हक्क म्हणतात. महाराष्ट्र, मध्यप्रदेश व छत्तीसगढ राज्यांत त्यांना कायद्याने मान्यता देण्यात आली आहे. भारतीय वननीती १९८८ मध्ये ' वनात व वनाजवळ राहणाऱ्या आदिवासी व इतर ग्रामीण गरीबांचे जीवन वनावर अवलंबून आहे. त्यांच्या हक्क व सवलतींना पूर्ण संरक्षण देण्यात येईल. वन-उत्पादनावर त्यांच्या इंधन, चारा, गौण वनउपज व घरासाठी लागणारे लाकूड इ. जीवनावश्यक गरजांना प्रथम प्राधान्य असेल,' असे नमूद करून केंद्र शासनाने निस्तार हक्कांना अधिक बळकट केले आहे.

परंतु निस्तार हक्क असले तरी संबंधित वने व्यवस्थापनासाठी वन विभागाकडेच राहिली. परिणामी वनांचे व्यवस्थापन तर नीट झाले नाहीच, उलट लोकांचे वनांशी असलेले आत्मीय संबंध नष्ट होऊन वनांचा वेगाने व्हास झाला. निस्तार हक्क नियमित मिळत रहावयाचे असतील तर गाव-समाजांनी वन-व्यवस्थापन करण्यासाठी पुढे येणे अपरिहार्य झाले आहे.

महाराष्ट्र सरकारने चंद्रपूर व गडचिरोली या वनबहुल जिल्ह्यांतील निस्तार धोरणाच्या पुनरावलोकनासाठी एक समिती नेमली होती. या समितीने जून २००२ मध्ये एकमताने शिफारस केली की ज्या खेड्यांत ३३% हून जास्त क्षेत्र जंगलाखाली असेल तेथे ग्रामवने स्थापन करून ती व्यवस्थापनासाठी ग्रामसमाजाला हस्तांतरित केली जावी. समितीने अशीही शिफारस केली की या संबंधात लोकसहभागाने सुयोग्य नियम तातडीने बनवले जावे.

आमचे वन, ग्रामवन !
जर बनेल ग्रामवन
समृद्ध होतील वन-जन !
संरक्षित असो की आरक्षित वन,
करता येते ग्रामवन !
बनवून कायदा-नियम गावाचे,
करू संरक्षण ग्रामवनाचे !

प्रकाशक : मोहन हिराबाई हिरालाल, संयोजक, वृक्षमित्र, चिद्वार
हॉस्पिटलजवळ, शेंडे प्लॉट, रामनगर, चंद्रपूर ४४२४०१

(टेलि. : ०७१७२-२५८१३४, मोबाइल : ९४२२८३५२३४,

इ-मेल : vriksha_cha@sancharnet.in, mohanh52@yahoo.co.in,
mohanh52@rediffmail.com)

मुद्रक : नीतिन तापस, श्याम ब्रदर्स, गणेशपेठ, नागपूर ४४००१८
सप्टेंबर २००४